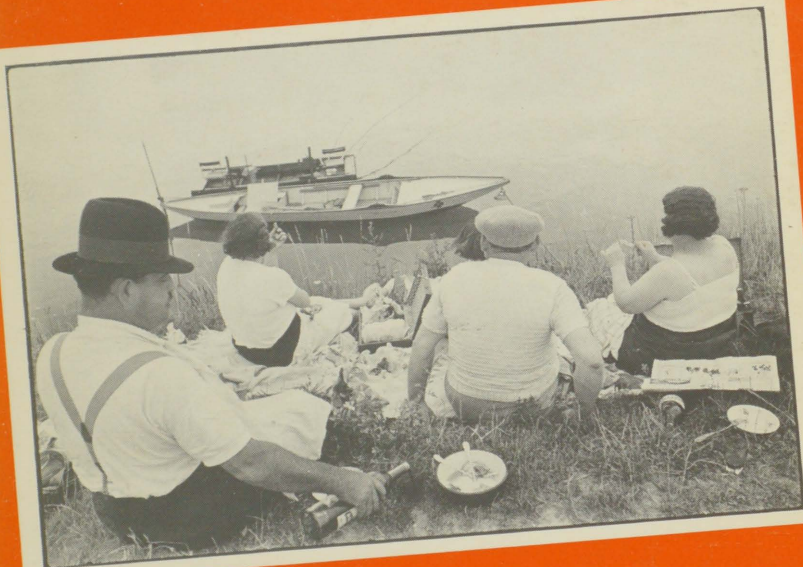

Livschanser **och välfärd**

Ingemund Hägg och Lennart Arvedson (red)

Gudmund Hernes Carl Johan Ljungberg

SNS Förlag Eva Meyerson Michael Tåhlin

Livschanser och välfärd

Livschanser och välfärd

Utgivet av '100-års Wadensjö'

– förankringar och valmöjligheter som välfärdens grund

Ingemund Hägg (red)

Lennart Arvedson (red)

Gudmund Hernes

Carl Johan Ljungberg

Eva Meyerson

Michael Tåhlin

SNS FÖRLAG

SNS FÖRLAG
Sköldungagatan 2
114 27 Stockholm
Telefon 08-23 25 20

- SNS Studieförbundet Näringsliv och Samhälle
(SNS — Center for Business and Policy Studies)
- SNS vill sprida kunskap om ekonomiska och sociala förhållanden samt vara ett obundet forum för öppet utbyte av idéer i ekonomiska och sociala frågor mellan personer i näringsliv, politik och offentlig förvaltning, intresseorganisationer, media, universitet och högskolor.
- SNS verkar genom forskning och utredningar, bokutgivning, seminarier och konferenser samt möten i lokala grupper i Sverige och utlandet. Verksamheten finansieras genom medlemsavgifter, företagsabonnemang, forskningsanslag, uppdragsarvode och bokförsäljning.
- SNS är fristående i förhållande till politiska partier och intressegrupper, men har nära kontakt med universitet och högskolor samt motsvarande forskningsorganisationer i andra länder.
- SNS grundades 1948 som en oberoende sammanslutning av personer i näringslivet med intresse för samhällsfrågor. Organisationen har för närvarande 4 000 individuella medlemmar i 36 lokalgrupper (varav 6 i utlandet) samt ca 120 företagsabonnenter, däribland svenska börsbolag och banker, utlandsägda och kooperativa företag samt statliga företag och myndigheter

Ingemund Hägg/Lennart Arvedson (red)
Livschanser och välfärd
1:a upplagan
1:a tryckningen
ISBN 91-7150-301-3

Omslag: Ingvar Bylund
Omslagsbild: Henri Cartier-Bresson

© 1987 Lennart Arvedson, Gudmund Hernes, Ingemund Hägg, Carl Johan Ljungberg, Eva Meyerson, Michael Tählin och SNS Förlag
TA-Tryck, Bjärnum 1987

Innehåll

Utgivarens förord	7
Välfärd och livschanser	<i>Lennart Arvedson och Ingemund Hägg</i> 9
Livschanser i ett idéhistoriskt perspektiv	<i>Carl Johan Ljungberg</i> 21
Handlingsutrymme, anspråksnivå och välfärds-mätningar	<i>Michael Tåhlin</i> 66
Sociala band och psykiska verkningar	<i>Gudmund Hernes</i> 92
Resurser och förankring ur ett nätverksperspektiv	<i>Eva Meyerson</i> 110
Författarna	122

Utgivarens förord

SNS har enligt sina stadgar att bli ”verka för en samhällspolitik som skapar gynnsamma betingelser för det allmänna framåtskridandet på marknadsekonomins grund”. Översatt i dagligt tal kommer nog detta ofta att tolkas som främjande av ekonomisk tillväxt räknat i BNP per capita eller i något annat kvantitativt mått. En stor del av SNS forskning och bokutgivning — inte minst Konjunkturrådets rapporter — har också ägnats frågan hur den ekonomiska politiken bör bedrivas för att öka det ekonomiska välståndet för alla.

Någon gång kan det dock finnas anledning att gå djupare i frågan om sambandet mellan ekonomiskt framåtskridande och mänsklig välfärd. Det hävdas ju ibland i debatten att den ekonomiska tillväxten har alltför höga kostnader genom den rotlöshet och brist på värdegemenskap som en snabb omvandling av samhället skapar.

En av de mest skarpsinniga och slagkraftiga analyserna av denna fråga har den västtyske samhällsforskaren Ralph Dahrendorf svarat för. Dahrendorf, som under tio år var rektor för den prestigefyllda London School of Economics, drev i sin bok *Life Chances* (1980) tesen att en människas värdemässiga och sociala *förankringar* i sin omvärld är lika viktiga för hennes välfärd som de ekonomiska valmöjligheterna och handlingsalternativen.

Det är lätt att inse att en politik som tar Dahrendorfs välfärdsbegrepp till utgångspunkt ställs inför andra krav än en traditionell ekonomisk politik för tillväxt och välfärd. Många inslag i den svenska politiken — inte minst intressegruppernas vaktslående kring stabilitet och trygghet — kommer i annorlunda belysning med det nya synsättet.

SNS har funnit det angeläget att ge vidare spridning åt Dahrendorfs idéer och att föra in dem i den svenska samhällsdebatten. Lennart Arvedson och Ingemund Hägg vid SNS har därför samlat ett antal nordiska forskare för analys av förankringars betydelse för välfärden. Syftet med boken är att stimulera till politik, debatt och forskning om välfärd i det bredare perspektiv som Dahrendorf lanserat.

Som alltid när det gäller SNS böcker står författarna ensamma för sina respektive inlägg.

Stockholm i november 1987

Hans Tson Söderström
VD i SNS

Välfärd och livschanser

Ökad valfrihet

De senaste 100 åren i Sverige kännetecknas av ökad differentiering och specialisering i arbetslivet, högre utbildningsnivå, ökad utjämning och ekonomisk tillväxt. De flesta politikområden har medverkat till denna ekonomiska strukturomvandling till dagens samhälle; det må gälla jordbrukspolitik, familjepolitik eller utbildningspolitik.

Utmärkande för denna utveckling är *ökade valmöjligheter* för människorna. Många politikområden har satt *individen* i centrum och inte familjen, gruppen eller klassen. Det har alltmer blivit individen som väljer boende, utbildning, arbete, fritidsaktiviteter och i varu- och tjänsteutbudet.

Välfärden antas öka med ökad valfrihet — men finns det möjligen också avigsidor? Människor bryter upp, det gäller geografiskt, yrkesmässigt, socialt eller kulturmässigt. Den här utvecklingen — så positiv i fråga om ökade valmöjligheter — medför också att band med andra människor luckras upp. Banden med familj, släkt, vänner, arbetskamrater, bygd, företag, kultur försvagas. Vad har detta inneburit för välfärden?

Är Göran Ahrnes försök att skildra vardagsverkligheten i det svenska samhället en vrågbild?¹

¹ Ahrne är sociolog och diskuterar förhållandet mellan vardagsverklighet och samhällets struktur.

”Många olika saker händer på en och samma gång. Folk jobbar på kvällar och morgnar, helger och nätter. Omkring en tredjedel av alla förvärvsarbetande har arbetstider på annan tid än vanlig dagtid. Man kan gå på bio klockan tolv på dagen, det ges lunchrevyer och porrföreläsningar mitt på dan. En lunchkultur utvecklas i mellanskikten. Folk har semester lite då och då. Allt går om vartannat. Man kan gå och handla när som helst. Gå och köpa mjölk på bensinstationen. Likadant i familjen och i grannskapet. Alla är på väg åt olika håll på olika tid. Hemmet har blivit ett förråd för sentimentala minnen och ett omklädningsrum för rollbyten. Man sitter i IKEA-soffan och är förbannad och dricker öl eller kaffe och kăkar chips eller bullar. Grannarna är på landet eller på Kanarieöarna eller jobbar nattsift. Frun är på kurs. Förnya dig själv — gå på kurs! Alla är på väg åt olika håll på olika tid. Eller också är man helt instängd. ”Nu får ingen vara i fred. Alla är utstötta men ingen får vara ifred.” (Stig Claesson). Varje grej man gör, varje kurs, varje terapi-timme, varje film, varje ny bekantskap kan vara bra eller dålig. Det har ingen betydelse. Allt tillsammans bildar ett underligt mönster av motsättningar och ofullbordade handlingar och oförutsedda meningar. Det är inte fråga om privatisering, snarare en specialisering, en behovstillfredsställelsens ”arbetsdelning”. Ett behov tillfredsställer du bäst här, ett annat behov bäst där. En rationalisering i detaljer, varje litet behov blir bättre tillfredsställt, men vad blir det sammantagna resultatet?” (Ahrne 1981, sid 11–12)

Hur har det blivit med välfärden, kan man fråga sig.

För några år sedan läste vi den västtyske sociologen Ralph Dahrendorfs bok *Life Chances* (1979). Den inspirerade oss att formulera frågor om välfärd till oss själva och till de personer som är medförfattare till denna bok.¹

I *Life Chances* diskuterar Dahrendorf välfärden ur perspektiv med gamla anor men på ett konstruktivt och spännande sätt.

Välfärd — vad är det?

De stora välfärdsreformernas tid är över. Den ekonomiska tillväxten har upphört eller minskat, vilket sätter gränser för väl-

¹ I SNS-programmet Samhällsorganisation under omprövning hade vi redan tidigare på olika sätt prövat nya perspektiv och synsätt för att bättre förstå samhället. Denna ambition har satt spår i böckerna *Land i olag* (1982), *Familjebilder* (1984), *Kan Sverige styras?* (1984) och *Economics and Values* (1986).

färdsreformer. Vi har nått skattetaket. Det finns inte utrymme för reformer.

Så här låter det ganska allmänt i debatten om välfärd i Sverige och i många andra länder.

Välfärdspolitikens syfte är självfallet att förbättra människors välfärd. Politiker påstår inte att de därigenom ökar människornas lycka. Ambitionen torde oftare vara att reducera olycka. Men kanske bidrar de till att skapa förväntningar hos människorna om lycka genom de motiv de anger för de politiska reformer som skall påverka levnadsförhållandena.

Vad är då välfärd? Vad är det som leder till välfärd? Vad är välfärd bra för?

Välfärdspolitiken har medvetet inriktats på sådant som går att påverka med politiska beslut. Grundantagandet är att om hälsa, sysselsättning, ekonomiska resurser, utbildning, bostad, rekreation och social förankring förbättras, så ökar också välfärden. Det sker på så sätt att individen genom tillgång till dessa "resurser" kan kontrollera och styra sina livsvillkor. Så ser i sammandrag grunden för den svenska välfärdspolitiken ut. Människan ses som en aktiv, handlande varelse.

Levnadsnivå har av svenska välfärdsforskare definierats som "individens förfogande över resurser att, under givna förutsättningar, medvetet kontrollera och styra sina levnadsvillkor".¹

De resurser som avses är sådana "som åtminstone till en del regleras genom kollektiva beslut och som till delar är föremål för kollektivt ansvarstagande i politiken. Det förklarar varför faktorer (resurser) som t ex begåvning och klimat inte tas med i levnadsnivåbegreppet" (Erikson & Åberg 1981, sid 16).

"Levnadsnivån avser människors faktiska förhållanden" (ibid, sid 16). Människor ombeds beskriva sina förhållanden men inte

¹ Se Erikson & Åberg (red), s 14, som redovisar resultaten för 1981 av den tredje levnadsnivåundersökningen i Sverige och sammanfattar utvecklingen mellan 1968 och 1981. Den första undersökningen gjordes 1968 på Låginkomstutredningens uppdrag. Den andra (1974) och den tredje (1981) har utförts av Institutet för social forskning (SOFI).

Sociologen Sten Johansson, numera generaldirektör för Statistiska Centralbyrån, ledde arbetena från starten till 1982 och har haft en avgörande betydelse för undersökningarna. Det levnadsnivåbegrepp som används är uppbyggt av följande nio komponenter: Hälsa och tillgång till vård; Sysselsättning och arbetsförhållanden; Ekonomiska resurser och konsumentskydd; Kunskaper och utbildningsmöjligheter; Familj och social förankring; Bostad och närservice; Säkerhet till liv och egendom; Rekreation och kultur; Politiska resurser.

värdera dem. Genom att studera levnadsnivå på det här sättet kan man "beskriva centrala element i människors välfärd" (ibid, sid 14).

Levnadsnivåundersökningar kommer åt mycket som är viktigt för människornas välfärd. Men det är också intressant att fundera på vad man *inte* kommer åt med denna ansats.

Vad levnadsnivåundersökningarna inte ger

Levnadsnivåkomponenterna speglar sådant som är viktigt för människors välfärd. Genom att studera hur komponenternas nivåer förändras över tiden får vi en uppfattning om hur människornas resurser utvecklas.

De valda komponenterna skall vara mätbara säger utredarna. Svårsmätbara eller icke mätbara aspekter kommer inte med.

Komponenterna är valda i en viss historisk situation — under det "gyllene" 60-talet. Skulle man i dag starta från början med levnadsnivåundersökningar, är det inte säkert att samma levnadsnivåkomponenter skulle väljas. Fördelen med att hålla fast vid samma är att det tillåter jämförelser över tiden. Men relevansen kan förändras. I dag finns, som den finländske sociologen Erik Allardt påpekat (Dagens Nyheter 1 augusti 1984), andra förhållanden och problem som berör människornas välfärd — särskilt miljöfrågor och det moraliska klimatet (exempelvis drogmissbruk, ekonomisk och annan brottslighet). Sådana förhållanden kan dock vara svåra att se som komponenter i levnadsnivåundersökningarnas bemärkelse.

Allardt understryker också att levnadsnivå i undersökningarna handlar om att förfoga över resurser. Men man kan fråga sig om inte medverkan i själva anskaffandet och skapandet av resurser till skillnad från förfogandet över "givna" resurser är av central betydelse för välfärden eller, som Allardt uttrycker det: "den njutning och stimulans som utlöses av att färdas från dåliga till goda förhållanden" (ibid).

Levnadsnivåundersökningarna sätter valfriheten i fokus. Ökade resurser antas innebära ökad valfrihet för individen. Kontrollen och styrningen av levnadsvillkoren innebär att individen väljer mellan alternativ. Ökad valfrihet har särskilt under senare år stått i förgrunden som honnörsord för de flesta rikt-

ningar i den politiska debatten. Men en viktig aspekt på välfärd är olika slag av relationer och band mellan människor i samhället. I levnadsnivåundersökningarna finns relationer med i komponenten "Familj och social förankring" sedda ur ett individuellt resursperspektiv. Relationer till andra människor ses således som en resurs för en individ.

Förankring

Ralf Dahrendorf har intresserat sig för hur vi kan förstå samhällets förändring och vad som kan ge mening åt människans historia (Dahrendorf 1979). Han lanserar begreppet livschans som välfärdens grund.¹

Relationer och band i välfärdssammanhang kan ges en annan innebörd och roll än att ses som resurser för individer, hävdar Dahrendorf. Detta är ingen ny tanke. Samhällsvetarna Ferdinand Tönnies och Emile Durkheim — verksamma i slutet av förra seklet — hör till dem som har behandlat band och relationer i samhället. Tönnies beskrev utvecklingen i västerlandet från gemenskap (Gemeinschaft) till samhälle (Gesellschaft). I gemenskapen fanns smågrupper för ömsesidig hjälp, omtanke och kärlek. Sådana band har alltmer ersatts av mer abstrakta relationer i samhället. Durkheim såg i sin stora självmordsstudie faran av individens isolering från andra människor, från kulturell och social gemenskap. Hos Durkheim kan man utläsa tanken att det inte är bra med vare sig för mycket eller för litet valfrihet, vare sig för mycket eller för litet av sociala band.

Livschanser får människan i ett samspel mellan vad Dahrendorf kallar "*options*" och "*ligatures*". Nyckelordet är livschans, dvs möjligheter att under livets gång träffa meningsfulla val. Med livschans menar således Dahrendorf något annat än vardagsspråkets livschans- eller chansbegrepp. Bara tillgång till alternativ (options) är inte nog, menar Dahrendorf, inte ens när de kan leda till materiella fördelar. Val blir meningsfulla en-

¹ När han väljer detta begrepp har han först analyserat fruktbarheten i begreppen lycka, nytta (utility) och välfärd (det ekonomisk-teoretiska välfärdsbegreppet) men funnit dem problematiska.

dast i förhållande till de sammanhang i vilka individen befinner sig, hans förankringar (*ligature*)¹.

Dahrendorf ger exempel på olika former för sammanlänkning av människor i sociala strukturer, av delaktighet och gemenskap. Förr var förankringar i familjen, kyrka, historisk tradition, sedvänja, yrke, klass, boende, förhållandet till godsherre eller brukspatron levande och starka för de flesta. Många av dem var tvångsmässiga och kvävande.

De gav mening och innebörd (ej alltid i positiv bemärkelse) åt de valmöjligheter som individerna hade, och på så sätt skapades deras livschanser, som då var ytterst begränsade för flertalet människor.

För ett sekel sedan var ju förankringar av de slag som just nämnts starka och valmöjligheterna få för de flesta människorna i vårt land. Sverige var ett samhälle med låg välfärd, både materiellt och i termer av livschanser för människorna. Förankring utan valmöjligheter är slaveri, säger Dahrendorf, men också att valmöjligheter utan förankringar saknar mening för individen.

På 100 år har många av de traditionella förankringarna försvunnit eller uppluckrats, bla till följd av politiska reformer. Klasstillhörigheter har luckrats upp, kyrkans makt har minskat, familjen har fått en annan roll än tidigare, för att ta några exempel. Samtidigt har valmöjligheterna i den ekonomiska tillväxtens spår ökat starkt. Men har stigande välstånd också lett till att livschanserna ökat i samma grad?

Inte om man får tro Dahrendorf. Ty gamla förankringar, med sina många tvångsinslag, har inte ersatts av nya. Den högre levnadsnivån har därför inte fått det värde den kunde ha.

Dahrendorf gör en lekfull och provokativ jämförelse mellan Västtyskland och Storbritannien. Västtysklands snabba ekonomiska tillväxt har tillförsäkrat befolkningen större valfrihet i materiellt hänseende än vad Storbritannien förmått. Men i Västtyskland (efter sammanbrottet efter andra världskriget) har

¹ Begreppet "ligature" är svårt att översätta. Vi har valt att använda "förankring" på svenska. Vi har också provat ord som ligaturer, bindningar, band, som alla ger delar av betydelsen. I bokens övriga kapitel förekommer band och bindningar som synonymer. Begreppet social struktur ses av Dahrendorf inte som liktydigt med ett nät av förankringar. En social struktur kan man tala om även i ett samhälle utan förankringar i Dahrendorfs mening.

förankringarna brutits upp i högre grad än i Storbritannien. Därför, säger Dahrendorf, kan det vara så, att välfärden är högre, livschanserna fler i Storbritannien än i det rikare Västtyskland.

Dahrendorfs synsätt bör kunna ge näring till debatten om svensk välfärd. Men innebär det att vi skall ge avkall på strävan efter tillväxt? Skall vi sluta att försöka öka människornas valfrihet? Det vore förhastade slutsatser. Men kanske vi kan bättre förstå hur gamla förankringar, som innebar yttre tvång och förtryck, kan ersättas av nya, som kan skapa sammanhang och mening. Här når vi kanske gränser för vad som är åtkomligt för politisk handling: valfrihet och levnadsnivå — ja, de går att påverka. Men förankring och livschanser? Förankring går inte att skapa genom medvetna beslut, säger Dahrendorf; det rör sig om band som måste växa fram. Här finns också ett dilemma. Nya förankringar utvecklas kanske bättre i ett klimat av motstånd och konflikt. Hur skall man då kunna "stödja" denna utveckling? Insikten att det konfliktfria samhället knappast är det goda samhället är viktig.

Dahrendorfs tanke att människors välfärd har sin grund i livschanser, som beror av både valmöjligheter och förankring, är naturligtvis en förenkling av komplicerade sammanhang, och det finns andra sätt att se på välfärd än de som diskuteras här.¹ Men den innebär ett intressant tillskott till de modeller vi behöver för att analysera 1980- och 1990-talens välfärdssträvanden.

Med dess hjälp kan fokuseringen på valfrihet i välfärdsdebatten ifrågasättas och förankringarnas betydelse för välfärden lyftas fram.

Bokens syfte och uppläggning

Om levnadsnivån och dess fördelning vet vi åtskilligt tack vare levnadsnivåundersökningarna. De säger oss att den genomsnittliga levnadsnivån i befolkningen höjts påtagligt på de flesta punkter och att Sverige i vissa avseenden blivit mer jämlikt.

¹ Livskvalitetsbegreppet har varit populärt i den politiska debatten. I Erik Allardts definition handlar det om "att älska" och "att vara" medan levnadsnivå betecknas med "att ha". Det går dock inte att likställa förankring med "att älska" och "att vara" även om, det ytligt sett, finns beröringspunkter.

Men vi vet egentligen mycket litet om förankringarnas betydelse för välfärden och därmed om utvecklingen och fördelningen av livschanser i det svenska samhället.¹

Dahrendorf ger oss en modell för analys och förståelse av välfärd och ett kunskapsunderlag för diskussion om välfärdspolitikens möjligheter, inriktning och begränsningar.

Det vi önskar åstadkomma med denna bok är att lyfta fram dels den dimension som Dahrendorf kallar *ligature* och som är betydligt mer svåråtkomlig både teoretiskt/begreppsmässigt och empiriskt än levnadsnivå, dels sambandet mellan förankring och valfrihet. Bokens syfte är emellertid inte att åstadkomma en djupare analys av just Dahrendorfs modell men att diskutera i termer av förankring och (val)frihet. Vi hoppas bidra till läsarnas insikt om förankringars betydelse och till beredskap att analysera välfärd både i förankrings- och valfrihetsdimensioner samtidigt.

Carl Johan Ljungberg analyserar (kapitel 2) inledningsvis Dahrendorfs synsätt. Det sätts in i ett idéhistoriskt sammanhang. Ljungberg studerar hur förankringar behandlas i välfärdsstudier i de nordiska länderna under de senaste decennierna, och om och hur de politiska partierna i sina program ser på förankringar.

Michael Tåhlin, som deltagit i de svenska levnadsnivåundersökningarna, tar (kapitel 3) också en idéhistorisk utgångspunkt — särskilt i Durkheims och Marx' tänkande. Han diskuterar välfärdsmåttningar och skiljer på beskrivande och värderande ansatser. Han redovisar utgångspunkterna för de svenska levnadsnivåundersökningarna. I sin diskussion av valmöjlighetsperspektivet på välfärd pläderar han på sätt och vis mot en koncentration på förankringar.

Gudmund Hernes, som ledde den norska maktutredningen och som deltagit i de norska levnadsvillkorsundersökningarna, utvecklar (kapitel 4) tankar om hur man skall kunna identifiera olika kategorier av bindningar i samhället. Han diskuterar hur förankringar utvecklas under individens liv, varaktighet och täthet. Hernes analyserar också förankringarnas effekter på välfärd.

¹ Jfr dock kapitlet "Familj och social förankring" i Erikson & Åberg (1984). I de empiriska undersökningarna kartläggs bl a familjen, ensamboende, umgänge med släkt och vänner.

Eva Meyerson diskuterar (kapitel 5) nätverksanalysens möjligheter när det gäller att förstå människans livschanser. Särskilt analyserar hon samspelet mellan nätverk och resurser.

Fem budskap om välfärd

Boken är ett bidrag till en fördjupad diskussion om välfärd. Vi hoppas stimulera politisk debatt och forskning. I detta avsnitt sammanfattar vi i fem budskap från uppsatserna i boken.

1. *Människosyn och samhällsuppfattning är av avgörande betydelse*

Det tema som Dahrendorf tar upp med sitt livschansbegrepp är ett gammalt tema. Det visar de idéhistoriska genomgångar som främst Carl Johan Ljungberg men även Michael Tåhlin gör. Det berör stora frågor om individen i sin sociala omgivning och i samhället i stort. Det framstår klart hur oerhört viktigt det är att *förstå den människosyn och den samhällsuppfattning som ligger till grund för* (och avses ligga till grund för) *välfärdsstudier och välfärdspolitik*. I levnadsnivåundersökningarna betonas människan som en aktivt handlande och resursanvändande varelse, en individ som vill kontrollera och styra sitt liv. Statsmakterna antas kunna bedriva en politik som bidrar till att individerna förses med resurser som kan användas i detta syfte. I en analys som bygger på förankring och livschanser, å andra sidan, betonas starkare individen som en social varelse förankrad i sin sociala och kulturella omgivning. Stat och kommun antas kunna påverka förankringar i begränsad utsträckning. Det är inte så att en av dessa människosyner är fel och den andra riktig. Men det antagande man gör, den betoning man gör, får konsekvenser för inriktningen av välfärdsstudier och välfärdspolitik.

2. *Förankring är ett nödvändigt komplement till valmöjligheter*

Vad är egentligen förankring? Förankring bör inte blandas ihop med vidare begrepp som värdesystem eller värdestruktur i ett samhälle. Förankringar avser djupare band mellan en individ och hans sociala och kulturella omgivning. Hur skiljer man förankring från valmöjligheter? Det finns inte ett svar som gäller

oberoende av sammanhang och perspektiv. Som Gudmund Hernes visar, *kan* förankring och resurser (valmöjligheter) ses som avspeglingar av samma sak. Eva Meyerson visar hur ett bindningsbegrepp — länk — i nätverkssammanhang kan ses som en resurs för individen. Inläggen i boken visar dock att det är *fruktbart att skilja mellan förankring och valmöjlighet* och därvid betrakta förankring som en viktig grund för "mening" i människans val. Det är viktigt att *försöka identifiera betydelsefulla förankringar* som komplement till de aspekter av välfärd som levnadsnivåundersökningarna ger.

3. *Mät gärna, men beakta också det omätbara*

De svenska levnadsnivåundersökningarna och nätverksforskning (se Eva Meyersons bidrag) pekar på att möjligheter finns att *komma åt en del — inte alla — förankringar genom mätning*. Gudmund Hernes pekar på flera intressanta möjliga studier om *tex* förankringens utveckling och betydelse under en individs livstid. Eva Meyerson gör den intressanta distinktionen mellan svaga och starka länkar — något som är mätbart.

Men det är nödvändigt att sätta in måtten och mätmetoderna i ett vidare — idéhistoriskt, filosofiskt och socialt — sammanhang, så att innebörden tydliggörs. Endast då förstår man begränsningarna i mätmetoderna och måtten — och vilka aspekter av förankring som ej är mätbara. Det framgår särskilt tydligt i Carl Johan Ljungbergs och Michael Tåhlins inlägg. Även det icke-mätbara kan och bör diskuteras. Mätningssambitioner bör inte leda till att man till varje pris operationaliserar förankring och livschans. Dessa begrepp är användbara även då de används som "glasögon" eller som perspektiv på människans välfärd.

4. *Individen behöver flera och nya, djupa förankringar*

Det är lätt att se förankring som ett konservativt begrepp, användbart för dem som vill slå vakt om det bestående. Men vi anser inte att människorna i Sverige bör slå sig till ro med de resurser och valmöjligheter de har i dag och med de förankringar de befinner sig i. Mänskliga framsteg bygger på att människor *hoppas på förändring*, att de ser att något går att ändra på i den situation de befinner sig i. Dahrendorf hävdar att ett föränderligt samhälle måste innehålla ojämlikhet — det ligger i att människornas livschanser skall kunna öka jämfört med dagsläget.

Dahrendorfs egen politiska filosofi kan lite tillspetsat uttryckas som "största möjliga antal livschanser till alla människor". En nyckelfråga är: vad är det som ger goda betingelser för uppkomsten och utvecklingen av en mångfald djupa förankringar?

Och vilka är de "nya" förankringar som kan ersätta de gamla, mer tvångsmässiga? Genom välfärdsstudier, där förankringar och livschanser uppmärksammas, kan vi bättre förstå hur nya, livskraftiga förankringar kan växa fram genom förändringar i samhällets sociala struktur. Vi kan spekulera om betydelsen av nya mönster i arbetsliv och familjeliv och av den mobiliserande funktionen i konfliktladdade frågor om miljö, kärnkraft och fred.

Kanske är det så, att ju fler djupa förankringar en människa har, desto större är sannolikheten att *förändringar* i omgivning-
en kan ge upphov till *livschanser*, positiva möjligheter till utveckling. Tryggheten blir starkare och livschanserna rikare om människor har förankring av mer än ett slag, i arbete, familj, yrkeskunnande, ideologi, grannskap och lokalsamhälle.

5. Politik för förankring och livschanser

Carl Johan Ljungbergs genomgång av de svenska partiprogrammen i syfte att finna hur förankring behandlas ger ett närmast generande resultat. *Alla programmen är torftiga* i just detta avseende. De är barn av sin tid och speglar uppfattningen om politik som social ingenjörskonst och "ser" inte förankringar i någon djupare bemärkelse. Ord som solidaritet, socialt ansvar och tradition kan vi i detta sammanhang knappast se som annat än retorik. Partiprogrammens roll skall inte överdrivas, men även i den praktiska politiken saknas försök att mer ingående diskutera förankringar och livschanser.

Vi tror inte att det är möjligt eller önskvärt med en välfärds-
politik som strävar efter att uppnå en optimal kombination av valfrihet och förankringar. Men vi anser att det är angeläget att politiken mer *uppmärksammar* den andra aspekten på livschanser — *förankringar*, valmöjligheternas mening och innebörd. Hur kan nu detta åstadkommas, om tesen är att förankringar knappast kan skapas genom politiska åtgärder? Det får då ske på andra vägar. Ett sätt är decentralisering och maktspridning — *därvid är maktspridning inte en fråga om att fördela resurser*. Genom decentralisering uppstår fler situationer där människor

kan få handlingsutrymme i sammanhang, dvs livschanser. Det kan gälla verksamhet i egna företag, i arbetslag och självständiga enheter i större företag. Det kan också avse byalag och föräldraansvar i skolor och daghem. Människornas egna aktiviteter bidrar till att skapa och fördjupa förankringar och därmed mening. Vi skulle kunna tala om *frigörande förankringar*.

Det är en viktig uppgift för politiker att ägna sig åt ideologisk och värdeskapande verksamhet med inriktning på att lyfta fram förankringars betydelse mer än retoriskt. Politikern måste axla rollen som ideolog, missionär och lärare bredvid sin roll som problemlösande ingenjör.

Litteratur

Ahrne, Göran, *Vardagsverklighet och struktur*, Göteborg, Bokförlaget Korpen 1981

Andersson, Bengt-Erik (red.), *Familjebilder*, Kristianstad, SNS Förlag 1984

Arvedson, Lennart, Hägg, Ingemund & Rydén, Bengt (red.), *Land i olag*, Kristianstad, SNS Förlag 1983

Arvedson, Lennart, Hägg, Ingemund, Lönnroth, Måns & Rydén, Bengt (red.), *Economics and Values*, Stockholm, Almqvist & Wiksell International 1986

Dahrendorf, Ralf, *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*, London, Weidenfeld & Nicolson 1979

Frängsmyr, Tore, Hägg, Ingemund & Rydén, Bengt (red.), *Kan Sverige styras?*, Kristianstad, SNS Förlag 1984

Livschanser i ett idéhistoriskt perspektiv

Livschanser: ett nytt sätt att betrakta välfärd?

Debatt och forskning i Sverige har ofta satt likhetstecken mellan välfärd och resurser. Ökad välfärd har ansetts böra nås genom mer och lättare tillgång till olika resurser. Intresset har inriktats på mätning och jämförelse av sådana resurser såväl inom som mellan olika länder och samhällsgrupper.

Det kan dock ifrågasättas om välfärd bör jämföras med tillgång till resurser som arbete, sjukvård, rekreation etc. Antar vi att välfärden förverkligas olika beroende på att individerna gör skiftande bruk av dessa storheter blir det otillräckligt att enbart mäta och jämföra dem. Forskningen om välfärd behöver kanske begrepp som bättre än de nämnda kan belysa hur välfärd skapas och förändras. Mot "resursforskningens" föreställning om välfärdens inslag som kända kan invändas att välfärd ofta uppstår när resultaten av individuella upptäckter och misstag på ett slumpmässigt sätt sammanförs och sprids. Jag skall återvända till denna tanke som bland annat framförts av ekonomen FA von Hayek.

I sina försök att åtminstone förnya välfärdsterminologin har nordiska forskare ibland lekt med termer som "livskvalitet". Likaså har man talat om "förankringar". Men intet av dessa begrepp har väckt någon större anslutning eller vunnit nog precision. (Se t ex Allardt 1970 och Eriksson 1977.)

Få samtida samhällsvetare har mer utförligt anknyt till vad de klassiska statsteoretikerna eller de tidiga sociologerna haft att

säga om det som ger kontinuitet och förankring i människolivet. Hos Edmund Burke läser man t ex: "Att vara fästad vid den mindre enheten, att älska den lilla pluton vi hör till i samhället är de politiska känslornas första princip, ja själva fröet till dessa." Alexis de Tocqueville skriver: "I demokratiska länder är konsten att sluta sig samman vetenskapernas moder, de övrigas framsteg beror helt av dem som hon har gjort." Och: "Ju mer jämlika levnadsförhållandena blir, desto mindre starka blir människorna individuellt, desto lättare låter de sig ryckas med av strömningarna i massan och desto svårare har de att ensamma hålla fast vid en åsikt som massan överger." Även Marx hade intresse för hur mänskliga bindningar bryts ned, och de glimtar han ger av det postrevolutionära samhället minner åtminstone i teorin en del om Burkes "lilla pluton".¹ Likheter med denna finner man även i den anarkosyndikalistiska traditionen.

Men också mer naturvetenskapligt inställda sociologer har mycket att säga om ämnet. I sin studie om självmordet tecknar pionjärsociologen Emile Durkheim den moderniseringens "storm" som sveper bort de "små anhopningar" i vilka människor en gång funnit gemenskap, för att bara kvarlämna staten å ena sidan och individerna "som flytande molekyler" å den andra. Med andra begrepp har sociologer som Tönnies, Weber, Simmel, Cooley och Veblen sökt fånga aspekter av samma problem. I vår tid har bla Robert Nisbet hävdat att förlusten av de små gemenskaperna hotar den demokratiska stabiliteten.

En som nyligen gjort ansatser att fullfölja denna sociologiska tradition är Ralf Dahrendorf. Det sker i hans bok *Life Chances*.² Jag skall här kort återge Dahrendorfs teser för att sedan konfrontera dem med några av de viktigaste idéhistoriska och sociologiska klassikerna liksom med några nordiska välfärdsforskarens tankar. Avsikten är att utröna, om Dahrendorfs teser skulle kunna inbjuda till en delvis ny debatt om välfärd och valfrihet i Skandinavien.

¹ Citerat efter Berger & Neuhaus (1977) et al, sid 4 samt Tocqueville, Jämlikheten, 80.

² Dahrendorf, Ralf, *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1979

Ralf Dahrendorfs begrepp "livschanser"

Med begreppet *livschanser* syftar Dahrendorf till att modifiera snarare än ersätta det välfärdsbegrepp som modern sociologi använder¹. Hellre än resurser vill Dahrendorf i livschanser inlägga den kombination av möjligheter och bindningar varigenom medborgarna får chans till reell utveckling (growth).

Dahrendorf finner att "välfärd" visserligen är en diskutabel term, men han vill inte förkasta den. Nackdelarna hos de två alternativa begrepp han diskuterar, "lycka" och "nytta", tycks honom större. Dessa begrepp kan inte fånga "mångfalden hos människans önskningar och behov". "Lycka" som mål för praktisk politik antyder därtill att denna politik måste kunna uppfylla mer långtgående önskningar hos medborgarna än vad som är möjligt utan att tillgripa förtryck. Termen "nytta" andas en naiv "voluntarism", menar Dahrendorf, utan nog hänsyn till vare sig omständigheterna eller outtömligheten hos människans möjligheter (sid 23).

Det begrepp som krävs är enligt Dahrendorf mer begränsat än "lycka" och vidare än "nytta". En god term måste "förankra människans chanser att växa i mönstret hos den sociala strukturen utan att... förbise det önskvärda i personlig tillfredsställelse" (sid 23).

På ett adekvat välfärdsbegrepp ställer Dahrendorf följande krav: "Vi söker ett begrepp som a) är socialt dvs undviker att lita till individens egen varseblivning eller... att föreskriva vad denna bör vara, som b) är strukturellt genom att anknyta det eftersträfvade inte bara till godtyckliga 'objekt' utan till sociala organisationsmönster som genom att vara sociala och kulturella är historiska, och som c) är teoretiskt genom att inte begränsa sig till givna samhällen och deras kända möjligheter" (sid 27f).

Ett begrepp som motsvarar dessa krav är enligt Dahrendorf "livschanser". Härmed avses nämligen inte bara personliga egenskaper hos individerna utan också tillfällen erbjudna via sociala strukturer. Livschanser är ingen garanti för välfärd eller personlig växt men ökar det sannolika i att dessa värden kan förverkligas. Livschanserna "kan visa sig vara för stora för indivi-

¹ Referatet bygger på sid 23—32 i Dahrendorf (1979), min översättning.

derna och därmed locka dem att utvecklas; eller de kan visa sig för små och därmed locka individerna att motstå dem. Livschanser är tillfällen till personligt växande, förverkligande av talanger, önskligheter och förhoppningar, och dessa tillfällen uppstår genom sociala villkor" (sid 29—30).

Det nya med detta livschansbegrepp är att det inbegriper två ting, nämligen "valmöjligheter" ("options") och "bindningar" eller "begränsningar" ("ligatures"). Livschansen är "totalsumman av de chanser som samhället ger individen". Med "valmöjligheter" förstår Dahrendorf ungefär detsamma som moderna sociologer med "resurser", "valfrihet" etc. Med "bindning" menas skilda slags lojaliteter, lokala och känslomässiga band av större varaktighet, tex "förfäder, hemland, gemenskap". Särskilt "bindningar" har enligt Dahrendorf ofta glömts av moderna samhällsforskare. Ändå tar begreppet fasta på lika avgörande inslag i välfärden som "valfrihet". Det bindande inslaget står nämligen "för mening, förankrandet av människor och deras handlingar", varemot i "valmöjligheterna /betonas/ handlingens mål och horisont" (sid 31). I en viss kombination av valmöjligheter och begränsningar uppstår välfärd.

Visserligen kan dessa komponenter variera oberoende av varandra. De är alltså inte logiskt komplementära. Ändå tycks det i verkligheten råda ett visst samband mellan dem: "Bindningar utan val är förtryckande, medan valmöjligheter utan band är meningslösa". Vad vi i dag enligt Dahrendorf ofta ser är "hur försvagandet eller till och med förstörelsen av bindningar har åtföljts av, och kanske delvis orsakat, en ökning av valmöjligheterna till en viss gräns; men hur från denna gräns... valmöjligheterna (börjar) förlora sin mening, eftersom de omges av ett socialt vacuum, eller snarare av en social öken, i vilken inga kända principer gör en viss riktning mer attraktiv än någon annan" (sid 31f).

Det är enligt Dahrendorf nödvändigt att beakta inte bara bindningarnas antal utan också deras styrka och mening. Med ökad differentiering följer visserligen flera bindningar, "i reda tal". Det vill säga, människorna har flera normer att iaktta. Samtidigt tycks djupet i sådana bindningar avta. Frågan blir om man i dag kan återställa några av de vitala bindningar som gått förlorade. Dahrendorf vill varken "romantiskt" sakna de band som rådde i ett tidigare samhälle eller önska att nya bindningar

införs genom olika tvångsåtgärder. Han konstaterar bara att förlusten av bindningar allmänt lett till ett mindre differentierat samhälle, vilket i sin tur minskat "livschanserna".

I det följande skall Dahrendorfs utmaning att söka tillämpa det nämnda perspektivet antas. Sammanhanget medger ingen omfattande begreppsutveckling. Jag skall inskränka mig till att fråga i vad mån framför allt nordisk samhällsforskning från senare tid använder det synsätt som antyds av begrepp som "livschanser", "valmöjligheter" respektive "bindningar". Därvid skall jag främst beakta sådan forskning som tillkommit som underlag för politiska beslut, tex statliga utredningar. Men först ges några exempel på hur klassiska idégivare och sociologer sett på de ovannämnda begreppen.

Samhällsforskningen och välfärdens komponenter

Att systematiskt tänka och forska om välfärd är en ung företeelse. Många centrala rön på området har sitt upphov under 1900-talet.

Länge kunde föregångare till dagens socialvetenskap på detta fält mest erbjuda moralfilosofiska utläggningar av begrepp som "lycka" och "nytta". En tänkare som haft avgörande betydelse för spekulationer om hur välfärd uppstår, är ekonomen Adam Smith, som innehade en lärostol i moralfilosofi. Tanken på välfärd som medvetet skapade och kontrollerade livsvillkor uppstår sent. Det sker med den tro på rationell planering som upplysningen, utilitaristerna och positivisterna förebådat och vars genombrott kom i vårt århundrade.¹

Detta betyder inte att modernt välfärdstänkande saknar äldre rötter. Föreställningen om individen som ett ändlöst dynamiskt kraftcentrum har både kristna och klassiska rötter, låt vara att den radikaliseras och börjar utöva verklig lockelse först på 1700-talet. Och tanken på generella rättigheter i den meningen att staten garanterade och skyddade "sfärer" inom vilka individerna genom personliga beslut under självansvar kunde full-

¹ Se tex Titmuss (1969).

komna sin individualitet är ett arv som kan spåras till romartiden.

Några utförliga svar på den moderna välfärdens problem kan inte väntas hos äldre samhällsteoretiker. Samtidigt kan själva vår distans till vad dessa förmedlar gynna det moderna välfärdsstudiet. I idéhistorien möter vi så att säga den jordmån, ur vilken många moderna åsikter om vad som är gott och eftersträvansvärt spirat.

För klassisk politisk filosofi var det bland annat givet, att de politiska enheterna skulle vara små — stadsstater i antiken och små städer, byar eller andra samfälligheter under medeltiden. Innan industrialiseringen och den moderna demokratin skapade växande städer var det inslag i välfärden som här kallas ”bindningar” snarast naturligt och oproblematiskt i den meningen att det saknades egentliga andra alternativ. Bindningen blev givetvis aldrig fullständig, men priset för individuella överträdelser var långt högre än i dag. Konkreta, hävdvunna plikter och friheter knöts till individernas position i samhället. I dagens välfärdsstat däremot har ”de mänskliga rättigheterna /blivit/ till specificeringar av en allmän frihet, som gäller i princip och som väsentligen är oberoende av konkreta livsvillkor”, för att tala med den tyske statsvetaren Hans Maier.¹

Det är oundvikligt att själva tolkningen av välfärd efter hand drogs in i det politiska kraftspel som uppstod i och med industrialiseringen. Samtidigt har företrädare för skilda politiska åskådningar stundtals närmat sig varandra i skildringen av välfärden och dess verkningar, t ex den växande rotlösheten. I *Kommunistiska manifestet* gav sålunda Marx och Engels en bild av dåtidens industriproletär, som inte är olik den som den konservative politikern Disraeli uppmålade i samtida romaner som *Sybil* och *Coningsby*. Den gemensamma angreppspunkten var en liberalism som hävdades göra människan till en social ”atom”, tvingad att bryta gamla lojaliteter och ge sig den industriella rörligheten i våld.

Med industrialism och urbanisering uppkom också strävanden burna av önskan att söka motverka gemenskapens sönderfall. Ett tidigt exempel är Rousseaus svärmeri för den traditio-

¹ Maier (1978), kap. ”Die Zukunft der Freiheit”.

nella bygemenskapen och för antikens medborgarskapsideal. Under 1800-talet möter man åtskilliga ansatser att motverka atomiseringen, i form av imitation av medeltida samverkansformer som gillen. I Sverige skapas arbetareföreningar och senare hemgårdar, oftast i folkrörelsernas hägn. Målet var likväl det samma: att söka rädda något av det sociala "kosmos" som industriliberalismen och den moderna statsmakten sprängt sönder.

När sekellånga band redan brustit var det för sent att rent socialtekniskt återställa dessa. De nya organ som byggdes upp var mycket olika de ärvda gemenskaperna från agrarsamhället.

Samtidigt gjorde tillväxten i den statliga makten att den frivilliga sammanslutningens väg försumrades. De växande massorna vände sig alltmer till staten som den makt som borde upprätthålla de sociala banden och skapa välfärd. De offentliga välfärdsprogrammen, inte smågruppernas självinitiativ, har därefter utgjort det vanligaste svaret på den moderna rotlöshetens problem.¹

Några tidiga moderna tänkare om välfärd och bindningar

I det följande skall några tänkare och forskare beröras, som sökt analysera den moderna välfärden.

Två namn som genast anmäler sig är *Edmund Burke* och *Alexis de Tocqueville*¹. Bägge söker utröna hur frihet kan förenas med respektive stärkas genom historisk kontinuitet, religiösa värden och lokala sedvänjor. Samtidigt som de båda betonar de fria institutionernas roll, tex familj och privategendom, ser de i modernt naturrättslig anda dessa som medel till individens självutveckling. Fast såväl Burke som Tocqueville har starka värdekonservativa drag, kan de just genom sin förankring i naturrätten se också sin tids modernisering som meningsfull och som medel till något gott, förutsatt att människorna genomför förändringen under Försynens ledning. De förordar ingen återgång till något idealtillstånd eller någon helt statisk social har-

¹ Se tex Black (1984).

moni. Genom att varsamt reformera i vetenskap om människans begränsningar kan samhället enligt dem utvecklas utan att vare sig värden eller lojalitetsband behöver förnekas.¹

När juristen Burke framhäver frihetens värde avser han i första hand en formellt legal och individuell frihet. Uppfattningen utesluter inte olikheter i förpliktelser mellan individerna. Grundnormen för en sådan frihet är vad Burke kallar "en jämlikhet i restriktioner".

Termen "jämlikhet i restriktioner" är i sin tur bara det yttre uttrycket för vad Burke kräver av det goda samhället i form av vad han omväxlande kallar "vanor", "bromsar", "restriktioner" och till och med "ödmjukhet". Burke ser alltså något som förenar till synes så skilda ting som lagar ("människlighetens stora föreningsband"), sedvänjor och traditioner med det samvete, den "moraliska inbillning", som i växlande mån leder människorna. Gemensamt för dessa former av band är att de egentligen inte kan lagstiftas eller kommenderas fram utan växer i ett fritt samhälles dagliga erfarenhet genom otaliga misstag och konflikter. För Burke blir ett samhälle moraliskt bundet genom det individuella samvetets möte med sådana konkreta band i familj, lokalgemenskap etc. Burke värderar genomgående de yttre och de inre banden tillsammans och moraliskt, ty "ju mindre /bindningar/ det finns utanför, desto mera måste det finnas inom /människan/". Härmed ger Burke inte bara svar på frågan om normers "internalisering" utan anknyter också till en moralfilosofisk syn med klassiska och judiskt-kristna rötter.

Hos Burke finns dock lika omisskännliga inflöden av modern liberalism, inte sällan påminnande om ekonomen Adam Smith. Sålunda ser han inte de sociala banden som helt förutbestämda utan hävdar att de måste utprovas och modifieras i konkreta omständigheter och efter individernas krav.

Bindningar främjar enligt Burke gemenskap och hindrar samhället att upplösas "i individualitetens stoft och aska". Men de spelar också en nyttoroll. De bidrar nämligen till att fördjupa och koncentrera individernas insatser så att dessa kan avkasta

¹ För Burkeanalysen används Brevvold & Ross, *The Philosophy of Edmund Burke*, framför allt kap 3. För Tocqueville används J.P. Mayers upplaga av *Democracy in America* samt Timbro-utgåvan av *Jämlikheten vårt öde*, som förutom utdrag ur det sistnämnda verket även innehåller avsnitt ur *The Ancient Regime and the Revolution*.

mer varaktiga framgångar. Enligt Burke är en verkligt nyskapande handling omöjlig, om den inte sker just i samspel mellan återhållande band och individuell frihet. Kritiken, den fortlöpande prövningen, och de vanemässiga hållpunkterna är nödvändiga för att annars formlösa och kortsiktiga impulser meningsfullt skall kunna tillvaratas.

Bindningarna förenar inte bara individerna i rummet utan lika mycket i tiden, dvs generationerna emellan. Tanken framgår i Burkes kända skildring av nationen, som "inte bara är en idé av lokal innebörd och individers tillfälliga sammanslutning, utan en idé om samband som utbreder sig i tiden såväl som i... rummet." En "bindning" som enbart förenade de levande skulle enligt Burke inte vara fullödlig, och knappast heller möjlig, då samhället ständigt innesluter det förflutna i sig. Den närvarande generationens behov förmår inte ensamma motivera konkreta band. Med sin förmåga att se banden i generationsmedvetandets ljus handlar engelsmännen "som i närvaro av helgade förfäder".

För att betona bandens ömsesidiga förpliktelser liknar Burke de förra vid ett kontrakt. Men han skyndar sig att tillägga, att detta kontrakt är något mer än de tillfälliga och villkorliga avtal som ingås i vinstsyfte. Det är "ett samarbete... för all fulländning". Fast verkan av tillfälliga avtal ytligt sett är hårt bindande, bygger deras framgång på en vilja att lyda kontrakt i princip, som är varaktigare än de intressen som skapar avtal om "peppar och kaffe, kalikå och tobak".

Det finns hos Burke till skillnad från andra liberala konservativa ingen absolut motsättning mellan den ekonomiska och den etiska synen på bindningar. Också den ekonomiska klausulen kan, rätt uppfattad och tillämpad, bli ett led i "all fulländning". Att genuint förstå traditionernas och vanornas roll är därför enligt Burke till stor del att inse, hur det ekonomiska i form av en fri kontraktsrätt är ett nödvändigt men inte tillräckligt villkor för moralisk gemenskap. Det ekonomiska och det etiska betingningar oupphörligen varandra.

Den moderna demokratins skicklige analytiker *Alexis de Tocqueville* kan på flera sätt jämföras med Burke. I sina verk, dels om den amerikanska demokratin, dels om det förrevolutionära Frankrike, framhäver Tocqueville att det är sedan demokrati och individualism etablerats som de gamla sociala banden nedvärderats och sprängts. "Aristokratiska institutioner har till

följd, att varje människa hårt sammanlänkas med ett flertal av sina medmänniskor.” ”Aristokratin binder var och en, från lantmannen till konungen, i en enda lång kedja. Demokratin bryter kedjan och befriar varje länk.”

Även om demokratins främsta och nödvändiga effekt varit att frigöra människorna som individer från sådana band, måste den enligt Tocqueville själv snart komma att skapa band, låt vara av ett nytt slag. Bland de främsta av dessa nya band är jämlikheten. Medan de regler och vanor som knutit människorna till det gamla samhället varit specifika och konkreta, binder den moderna jämlikheten dem just genom sin universalitet, det vill säga genom sin allmängiltiga och moraliskt absoluta prägel.

Som Tocqueville framhäver finns det tvärtom ett motsatsförhållande mellan gamla lojaliteter och nya, absoluta, som jämlikheten. Denna löser nämligen folk från lokala sedvänjor och åsikter och binder dem istället hårdare vid andra och mer varaktiga krafter. Främst bland dessa är staten och den allmänna opinionen. Eftersom ingen individ i demokratin har mer makt än någon annan i sin individuella roll, tvingas individen söka sitt skydd hos den som har makt, vilket i praktiken betyder staten. Jämlikheten visar här enligt Tocqueville sin dubbla karaktär: den befriar och den förslavar på nytt. Den moderna staten arbetar

”för /människornas/ lycka, men den föredrar att vara denna lyckas enda tillskyndare och enväldiga ledare. Den sörjer för deras trygghet, förutser och tillfredsställer deras behov, främjar deras nöjen, sörjer för deras viktigaste angelägenheter, styr deras näringar, reglerar egendoms överlåtande genom arv, och fördelar arven. Vad återstår annat än att bespara dem allt besvär att tänka och all möda att leva?”

Tocqueville hävdade att hans tids amerikaner skapat ett lyckat exempel på hur demokratins tendens till centralisering av makten och försvagning av individen kan brytas utan att folkstyret överges. Föreanta Staterna ingav hopp genom den utveckling som de lokala politiska friheterna där genomgått. Ständig medverkan i lokala frågor tvingade medborgarna att regelbundet mötas, lära känna och anpassa sig till varandra. Tocqueville skriver: ”Lokala friheter kommer genom att förmå medborgarna

att värdesätta sina känslor gentemot släkt och grannar också att ständigt föra människorna i kontakt med varandra, trots de instinkter som delar dem, och tvinga dem att bistå varandra". Genom dessa lokalgemenskaper fångas det egoistiska, centrifugala draget i demokratin upp och dämpas verkningarna av den individuella frigörelsen.

Lika viktiga som dessa politiska fora är i Amerika de frivilliga sammanslutningarna. Dessa, säger Tocqueville, "är visserligen av tusen olika slag, religiösa, moraliska, allvarliga, lättsamma, mycket allmänna eller mycket begränsade, mycket stora eller mycket små. Amerikaner sluter sig samman för att ordna fester, grunda seminarier, bygga kyrkor, sprida skrifter, eller för att sända missionärer till andra sidan jordklotet".

Det förefaller som om denna organisationsflora visserligen bidrar till att ge vad Dahrendorf kallar "valmöjligheter". Men erbjuder den också egentliga "bindningar"? Jämför man med det traditionella samhället kanske den amerikanska modellens band är lösligare, vilket också Tocqueville tycks medge. Jämför man däremot med ett land med stark centralmakt och utan samma anda av frivillighet och självuppooffring, blir svaret troligen ett annat.

Det är fullt möjligt att anlägga ett dahrendorfskt synsätt på Tocquevilles slutsats, att människorna för att förädla demokratin måste bygga vidare på den fria associationens teknik. Det är nämligen inte bara för att öka valmöjligheterna utan lika mycket för att upprätta goda bindningar, dvs sådana som stödjer och inte förkväver friheten, som amerikanerna sammansluter sig. Skulle de därvid enbart vara ute efter att öka sin valmöjlighet, skulle det sannolikt vara rimligare att de enbart vände sig till företagen på en kommersiell marknad (något som de givetvis också gör).

Värdet hos de fria sammanslutningarna får hos Tocqueville tolkas så, att de medger att såväl bindningar som valmöjligheter relativt väl förmår anpassas till individuella förutsättningar. Sammanslutningarna kan finna ersättare både vad avser att erbjuda valfrihet och bindningar, men knappast när det gäller att smidigt kombinera dessa värden, tycks Tocqueville mena.

Två 1800-tals sociologer: Tönnies och Durkheim

Medan såväl Burke som Tocqueville starkt präglas av naturrätten finner man hos *Ferdinand Tönnies* och *Emile Durkheim* en långt mer naturvetenskaplig syn på samhället. Det betyder i allmänhet att "bindningar" i stället för att äga en högre, ideell sanktion mer ses som naturliga kontrollfunktioner" i en självreglerande samhällsprocess. Bindningarna ses snarare som upphov till nytta än som ägare av ett egenvärde.¹

Ferdinand Tönnies upplevde själv i sin hemtrakt i Schleswig-Holstein hur sekellånga, av jordbruk präglade bygemenskaper upplöstes med industrialiseringen. Hela hans verk ägnas strävan att utfylla det tomrum med avseende på kontakt och gemenskap som det moderna samhället skapat.

Att Tönnies står på gränsen mellan en idétradition präglad av kvardröjande naturrätt och idealism å ena sidan och den vetenskapliga positivismen å den andra framgår väl av hans centrala verk *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887). I boken driver Tönnies tesen, att det västerländska samhället alltmer utvecklats från "gemenskap" till "samhälle". (Termerna utgör närmast sk idealtyper.)

Tönnies nyttjar begrepp som för tankarna till filosofisk idealism, "vilja", "värde", "väsen" etc. Samtidigt gör en rad experimentella termer sitt inträde: det sociala dramat sönderdelas i dess förment minsta beståndsdelar med hjälp av en utvecklad begreppsapparat. Så lyder till exempel bokens centraltes: "Det är skillnad mellan en social ordning som bygger på viljornas samförstånd, vilar i harmoni, och utvecklas och förändras genom folkliga seder och bruk samt genom religionen ("Gemeinschaft"), och en ordning som bygger på en förening av förnuftiga viljor, vilar på konvention och överenskommelse, skyddas genom politisk lagstiftning, och vinner sitt ideologiska rättfärdigande genom den allmänna opinionen ("Gesellschaft")."

Enligt Tönnies är det ett framsteg att utvecklingen sprängt de små gemenskaperna och gjort de sociala banden mer kontraktsartade. Samtidigt menar han att det utvecklade samhällets band

¹ För Tönnies hänvisas till Loomis' översättning *Community and Association*. För Durkheim används den svenska utgåvan av *Självmodet* samt Nisbet, *The Sociology of Emile Durkheim*

blir starkare ju mera av smågruppernas "ömsesidiga hjälp och bistånd" de lyckas bevara. Fast "samhället" oftast är mer abstrakt och opersonligt bör det alltså inte söka undfly varje drag av intimitet.

Genom att medvetet inte skarpt särskilja gemenskapens och samhällets band erinrar Tönnies om Burke, vars "lilla pluton" ju var grogrund för en mer utvecklad politisk gemenskap och inte framstår helt åtskild från denna. Tönnies erinrar om Burke också när han framlägger begreppet "den naturliga viljan" ("Wesenswille"). Denna vilja, som av Tönnies närmast förknippas med "gemenskapen", till skillnad från den "rationella vilja" ("Kürwille") som präglar "samhället", spelar sålunda en sammanlänkande roll utöver att styra individernas mer kortsiktiga överväganden.

Likt Burkes "natural feeling" är den "naturliga viljan" uttryck för "hela intellektet", alltså inte bara specifika, individuella kunskaper utan lika mycket för en kulturens gemensamma sätt att uppfatta verkligheten. Genom att kunna inverka på individens hela handlingsliv ("Känsla, medvetande, hjärta och samvete") får Tönnies naturliga vilja karaktär av generell och moralisk bindning till skillnad från de begränsade, ekonomiskt rationella band som genomkorsar "samhället".

Samtidigt som "gemenskapen" alltså vilar på de mest "grundläggande" och "universella" av individens krav, är dess relationer som antytts i en mening primitiva och därför dömda att ersättas. Ty när människorna inser att de inte på egen hand eller genom mer primära relationer kan tillgodose alla behov, drivs de att upprätta mer "samhälls"liknande relationer. Därmed uppstår relationer såsom byte, avtal och ansvar, först tillfälligt och senare permanent.

Tönnies indelar också de sociala relationerna i "auktoritära" och "broderliga". Dessa termer sammanfaller dock inte med "gemenskap" och "samhälle", utan kan ömsevis prägla bägge dessa former av samhällen. De "broderliga" relationerna vilar på samförstånd, omtanke och kärlek. De är väsentligen horisontella. De "auktoritära" däremot bildar ett slags hierarki. I livet uppträder bägge formerna blandade. När exempelvis ett fredsfördrag ingås, är själva formen kontraktuell, dvs horisontell. Fredsfördragets innebörd kan likväl vara föga mer än "tvång-och våldförande". Även i ett kontraktuellt samhälle som

det indiska äger individen vad Tönnies kallar "ett intellektuellt självmedvetande som bekräftar /hans/ stånd". Så kan alltså även ett hierarkiskt samhälle innehålla ett horisontellt inslag.

Om Tönnies oftast betraktar samhällets normala och fredliga sidor, ser den franske sociologen Emile Durkheim hellre på avvikelser och även kriminalitet, låt vara för att fördjupa kunskapen om det normala samhället. Durkheim, som var Europas förste professor i sociologi, framlade i sin bok *Le Suicide* (1897) en teori om människans band till samhället byggd på en skarp-sinnig uttolkning av samtida självmordsstatistik. Genom att typindela de fall då individen väljer att lämna samhället genom självmord kastar Durkheim ljus även över många icke-patologiska handlingssätt. Samhällsbanden ordnar han i en skala från "altruism" till "egoism". Orden skall inte fattas i sin gängse betydelse utan mera som "bundenhet till" respektive "frihet från" gruppens eller omgivningens föreställningar. Det finns enligt Durkheim möjlighet att avvika åt bägge hållen, dvs genom att vara helt lika eller helt olika samhällets övriga medlemmar.

Medan Tönnies ofta tycks kläda Burkes och Tocquevilles naturrättsliga termer i vetenskaplig dräkt, företräder Durkheim här något radikalt nytt. Vi möter en närmast värdeneutral, funktionell syn på människornas samverkan och en strävan att urskilja naturliga mönster i denna.

Durkheims centrala begrepp är "anomi". Detta avser närmast ett tillstånd då en klyfta föreligger mellan vad samhället synes lova individen och vad det kan hålla. En sådan klyfta kan uppstå under olika yttre omständigheter, också i "mittfältet" mellan altruism och egoism. En utlösande orsak kan vara att välståndet ökar utan att det stora flertalet blir delaktiga därav. Dock betonar Durkheim att det inte finns någon för alla samhällen gemensam punkt, vid vilken anomi inträder och samhällsbanden sprängs. Denna punkt är oförutsägbar, då den nära beror på arten av de kulturellt skapade förväntningarna. Så snart människornas anspråk ligger över faktiskt utdelade belöningar uppkommer emellertid risk för "anomi".

Durkheims verk blir inte förstäeligt, om man inte håller i minnet den tanke som genomlöper det, nämligen att den sociala verkligheten är mer än bara individuell. Durkheim hävdar att individen normalt "domineras" av en social, "kollektiv"

verklighet. Denna slår igenom också i synbart rent individuella företeelser, t ex självmorden. Durkheim stödjer tanken genom att peka på hur dessa uppträder med en för varje land specifik art, rytm och frekvens. Självmorden är inga rent personliga beslut utan (av individen) "oberoende sociala fenomen". Flera sådana "oberoende" fenomen granskades av Durkheim, t ex kontraktet, egendomen och incesten.

En god bild av den oerhörda kraften i denna sociala kontroll ger följande rader ur *Självmordet*:

"Genom uppfostran får vi visserligen lära oss att ta avstånd från alla oriktiga handlingar. Men det är en väsentlig skillnad mellan denna vår tvekande och vaga, ständigt kompromissberedda känsla, och samhällets kategoriska och tveklösa fördömande av stöld i alla former. Det är samma sak med många andra plikförmimmelser, till exempel plikten att betala skatt... Om det endast vore den enskilde individens vaga och obestämda värderingar och känslor som garanterade att dessa lagar och moralregler efterlevdes, skulle all social kontroll vara synnerligen ineffektiv, för att inte säga omöjlig."

Att Durkheims lära inte var en ensidig abstraktion antyds av hans personliga exempel. Fast han avskydde många former av krav, till exempel skolutbildning eller formell akademisk meriterting, hävdade han aldrig att de borde avskaffas. Durkheim anade att bindningarnas värde inte består i att de utgör statiska band utan i att de är ett slags dynamiska förhållanden i vilket omständigheterna spelar stor roll. Han betonade vilken ofta smärtfylld men också skapande energi som människor tvingas utveckla för att anpassa sig till respektive undfly verkningarna av sådana institutioner och band. Visserligen präglade Durkheim termer som "avvikelse", men häri ligger ingen önskan att undertrycka det individuella utan han vill bara visa avvikelens beroende av "dominerande" normer i ett samhälle.

Fast Durkheim ibland uttryckte radikala sympatier ville han inte riva ned det rådande samhället. Teorier, skrev han, "som hyllar värdet av oinskränkt frihet främjar en sjuk stat". Självkontroll är en dygd, och till det obehagliga med "anarkister, esteter, mystiker och socialistrevolutionärer" hör att dessa synes "dela pessimistens djupa känsla av hat och avsky mot den rådande ordningen liksom hans strävan att förstöra eller undfly verkligheten".

Det är ingen tillfällighet att Durkheim som var son till en rabbin har sagts framlägga en "talmudsociologi". Liksom de mosaiska källskrifterna återspeglar Durkheim ständigt värdet av tradition, auktoritet och självbegränsning. I sitt sökande efter den sociala ordningens källor lämnar Durkheim ofta sin egen kulturella bakgrund och analyserar primitiva kulturers regler och tabun. Genomgående inriktar han sig dock på det inflytande som status, roller, funktioner och normer har när det gäller att kanalisera individernas handlande. För möjligheten av en ren, ohämmad individualism finner Durkheim inga belägg.

På ett sätt som påminner om Tönnies och som kan ha påverkats av denne skiljer Durkheim på "organisk" och "mekanisk" solidaritet. "Mekanisk" är den solidaritet som skapas av "undertryckande lagstiftning", dvs kriminallagen. Reglerna som styr denna form av solidaritet är starka och oavslutligt verkande. De pålägger stor konformitet. Den "organiska" solidariteten däremot präglas av arbetsdelning, social differentiering och individuell specialisering. Här är banden inte repressiva och avsedda att hindra brott utan har frivilligheten, kontraktet och den skäliga ersättningen som honnörsord. En "organisk" solidaritet blir sålunda genuint social, menar Durkheim, därför att arbetsdelningen lockar fram samma kompletterande och symbiotiska drag hos individerna som dem hos organen i en levande kropp.

Medan Tönnies' begrepp "gemenskap" och "samhälle" snarast motsvarar det primitiva respektive utvecklade samhället i gängse mening, avser termerna "mekanisk" och "organisk" solidaritet båda utvecklade samhällsstadier. Kanske avspeglas härigenom att Durkheims insats sker senare i tiden.

Termen "anomi" får, när den tillämpas på begreppet solidaritet, innebörden att en utveckling från mekanisk till organisk solidaritet av någon anledning blivit störd. Tecken härpå är bland annat en ökad självmordsbenägenhet, liksom en "påtvingad" arbetsdelning till följd av starka klassmotsättningar. Förstärks dessa tecken rubbas efter hand det moraliska samförstånd varpå solidariteten ytterst bygger.

Ett begreppspar av samma vikt som mekanisk och organisk solidaritet är hos Durkheim "avvikelse" respektive "konformitet". Som antytts är "avvikelse" endast varianter av normalt, av samhället sanktionerat uppträdande. Därför säger oss studiet av avvikelse och kriminalitet mycket också om det som normalt

konstituerar samhället, dvs det som här kallats bindningarna. Fast Durkheim noga framhåller att han är empiriker, arbetar han också med subjektiva föreställningar. Han menar sålunda att en individ som finner att rådande sociala spelregler avviker från "samhällets sanna natur" inte kan kallas en fullständig avvikare, om han av angivet skäl bryter mot dessa regler. Han avvisar ju bara en som osann, felaktig eller föråldrad upplevd norm. "Principen för uppror är densamma som för anpassning" är Durkheims paradoxala slutsats.

Det sagda strider inte mot Durkheims respekt för regler och tabun. Durkheim menar bara att dessas roll är långt mer sammansatt än vad tidigare samhällsteori förutsatt. Samhället bekräftar sina högsta värden genom att beivra avvikelse och brott. Utan att brottslighet därför bör hyllas, menar Durkheim, framstår brottet ur en synpunkt som en metod att pröva och ändra sociala beteenden. Normer och straff bör därför inte vara så hårda att all avvikelse omöjliggörs. Som exempel hänvisas till filosofen Sokrates. Denne ansågs av sin samtid som brottslig, därför att han med sina tankar förförde den athenska ungdomen, och tvingades därför av myndigheterna att tömma giftbägaren. Ändå bidrog Sokrates med denna handling till att belysa värdet av samvetsfrihet, vilket spelat en oerhört stark nydanande roll.

Inte heller hävdar Durkheim att harmoni och mening skulle återinfinna sig därför att gamla sedvänjor och övertygelser mot allt förnuft bibehålls. Han pekar däremot på farorna med att allt flera värden enbart bärs av individen. Att värdena inte har tyngre sanktion avskärmar individen såväl från moral som kulturgemenskap. Själv mordet är i det perspektivet inte bara beklagligt. Det blir i en tid av ren individualism och personlighetskult till en typ- eller hjältehandling. Genom att befria människor från gamla auktoriteter har det moderna samhället därmed berett vägen för ny maktutövning, mer gränslös och mer mäktig än den gamla, menar Durkheim, och ansluter sig i det avseendet till Tocquevilles profetiska tankelinje.

Två moderna samhällsforskarens syn på välfärd: Nisbet och Hayek

Den amerikanske sociologen *Robert Nisbet* har erkänt sitt beroende av Burke och Tocqueville. Han har även studerat de stora 1800-talssociologerna och ägnat Durkheim en monografi (1975). I sitt mest självständiga verk *The Quest for Community* (1953) söker Nisbet från sociologisk utgångspunkt analysera den förlust av genuin gemenskap han tycker sig iaktta i 1900-talets västvärld. Det är främst på denna bok följande diskussion bygger.¹

Nisbets snarast liberalkonservativa åskådning leder honom att se gemenskap som nära förbunden med värde trädande, kulturell utveckling och mognad. Enligt Nisbet finns det "en omistlig länk mellan människorna och skilda slags grupp bildningar som familjen, grannskapet och intresseorganisationen. Vår konkreta känsla för status och roll, för trygghet och frihet, ja, till och med förmågan att skilja på ont och gott, skuld och skuldfrihet, allt detta uppstår och utvecklas främst inom primärgruppens ram." I modern tid har emellertid dessa grupp bildningar försvagats till statens förmån. Det märkliga är att önskan om gemenskap nu föder krav som inte sällan motverkar äkta gemenskap, menar Nisbet. Det kan gälla krav på att staten skall ta över vissa av primärgruppens uppgifter. Sådana statliga insatser kan dock knappast bidra att stärka individens förankringar, eftersom dessa vittrat sönder till stor del på grund av statens ökade roll.

Historiskt finner man, "att de politiska staterna faktiskt uppstod och utvecklades i stark motsättning till släkter och andra primära gemenskaper", hävdar Nisbet. Påståendet motsäger en ofta hörd åsikt, nämligen att den modernastatsmakten skulle ha uppstått genom ett gradvis enande av primära gemenskaper. Riktigare är att tala om en revolutionär omformning av dessa, menar Nisbet. Skall en genuin förbättring av det sociala livet ske, krävs det därför en befrielse från staten, "en ny *laissez-faire*, vari grupper, sammanslutningar och gemenskaper kunde blomstra, och vars vitalitet aktivt kunde motverka den monolitiska, centraliserade maktens utbredning".

Nisbet ser det utbredda främlingskapet i vår tid som följden av en grundläggande felbedömning, i så motto som människan trott

¹ Även Carl Johan Ljungberg, "Frigör de autonoma grupperna: Intervju med Robert Nisbet", *Svensk Linje* 5—6/83.

sig kunna leva i närmast total moralisk isolering: som skapare, upp-
rätthållare och kritiker av alla värden. Denna extrema individualism, som är något annat än hävdandet av personligt ansvar, har dock inte frambragt den autonoma, starka och målmedvetna individ som många hoppats. Den har tvärtom alstrat en svag, ofta rådvill och "alienerad" människa. Utan rötter i den rådande samhällsordningen finner den moderna människan denna ordning "avlägsen, obegriplig eller bedräglig". Inte bara är människan i dag ofta oförmögen till den trygghet och koncentration som gemenskap kräver: hon vill inte ens sträva efter att bli en del av samhället.

I sin utveckling av vad detta främlingskap innebär ger Nisbet sin egen tolkning av bindningar. Det finns, hävdar han, tre grundaspekter av främlingskapet. För det första kan människan skäras av från sitt förflutna. Genom att hennes historia försvagas, utlämnas hon i motsvarande mån till ögonblickets strävanden och oro. För det andra kan människan berövas sina band till naturen och platsen. Förr identifierade sig ofta människor genom hänvisning till den ort där de var födda eller levde. I dag "finns det ännu ett visst låtsat intresse för födelseorten, tex på ansökningshandlingar eller skolbetyg, men detta har egentligen blivit en meningslös ritual, som kommer att försvinna — liksom ras och religion, vilka en gång ansågs vara viktiga utmärkande attribut".

För det tredje alieneras människan också av den nya synen på personlig egendom, framför allt sk "hård" egendom. ("Hård" är egendom "som man kan ta på, identifiera sig med, förädlas eller förnedras av, och tvingas försvara mot angrepp"). Visst äger människor ännu ting, medger Nisbet, men detta ägande blir alltmer betydelselöst. Att äga betyder numera att på avstånd förvalta "andelar" utan krav på direkt personligt ansvar.

De tre nämnda aspekterna på främlingskap framstår för Nisbet knappast som helt inbördes oberoende. De är i viss mån överlappande uttryck för gemenskapsförlust. Det betyder att när gemenskapen är god fungerar definitionsvis de tre slagen av bindningar, och *vice versa*. Nisbet hävdar att människan "aldrig haft någon kreativ eller varaktig länk till det förflutna utom genom vissa typer av sociala relationer *som i sig själva förenar* gårdagen, nuet och framtiden. När vi möter ett samhälle eller en period som är rik och skapande i sin relation till historien står vi inför något som jag bara kan uppfatta som ett slags teleseende mellan generationerna" (kursiverat här). Det förflutna skänker med andra ord förankring, inte

därför att det blivit en särskild tankekategori hos individen, utan därför att det framträder förkroppsligat i vissa sociala band som är mer varaktiga än andra. Försvagassådana band, bortfaller en viktig förutsättning för välfärd.

Som Nisbet betonar kan dock inte bandens försvagande skyllas enbart på en viss historisk faktor, till exempel staten, eller på faktorer utanför individerna. Individerna har själva del i ansvaret. Oftast försvagas sålunda rådande band, därför att de inte har nog stöd i vana och opinion. Ett exempel ger de vanor som omgärdar mögande och vuxenblivande. Det faller i vår tid nästan helt på familjen att ge uttryck åt sådana vanor, medan uppgiften förr delades mellan hem, kyrka, skola etc och därtill hade stöd i allmänna föreställningar, vilket allt ökade möjligheten till harmonisk utveckling.

Inte heller tycks det finnas någon "objektiv" omständighet eller någon utifrån urskiljbar egenskap som anger om en bindning ger individen lycka. Bindningen uppstår nämligen genom en personligt präglad kontakt med en livsomständighet och får sitt värde av nivån på denna kontakt. För att ta egendomen som exempel är det inte ytterst hur "hård" eller "mjuk" denna är som är avgörande — det är nivån på den konkreta relation inom vilken egendomen existerar. På motsvarande sätt är isoleringen från den plats där man fötts i första hand ett avklippande av de nära, personliga band som gav mening åt denna plats. I det ideala fallet kan "ens hemtrakt... knappast särskiljas från de mänskliga relationer inom vilka landskapet, djuren och föremålen får sin roll och fast inplanteras i ens sinne", skriver Nisbet.

I sin förklaring av varför de små gemenskaperna, som kanske inte utplånats men väl försvagats, inte längre förmår utgöra fästen för personliga band, vänder Nisbet närmast upp-och-ned på en i dag vanlig förklaringsmodell. I stället för att hävda att främlingskapet uppstått genom spontant uppkomna ojämlikheter (t.ex. genom individernas olika talanger eller genom den industriella arbetsdelningen) och staten närmast bidragit att dämpa detta främlingskap, menar Nisbet att främlingskapet är det direkta resultatet av att staten trätt i primärgruppernas ställe. Den verksamma faktorn är den socialstatliga "maktideologi" som hävdar att primärgrupperna är oförmögna att bära den auktoritet med vilken deras roll i arbetsfördelningen förr legitimerades. Nisbet skriver: "Det är maktideologin... som i modern tid mest bidragit till den allmänna minskningen av sociala skillnader och konflikter, utjämnandet och utsuddan-

det av sociala auktoriteter, och det gradvisa utfyllandet av de privata sfärer i vilka skapande och frihet utvecklas. Det är makt av detta slag, inte bara absolut utan ofta mild, förutseende, minutiös och tättomslutande, vilken minskat så många av de socio-kulturella friktioner av vilka det kulturella framsteget har berott.”

Maktideologins praktiska uttryck är *planeringen*, ett instrument som Nisbet djupt misstror: ”Planering i masskala /är/ inte bara ett hopplöst företag; det är av alla sätt jag kan komma på det mest säkra för att skapa den kombination av utifrån påtvingade mål och ovillkorlig makt att upprätthålla dessa mål som är kännetecknet för tyranni och som direkt leder till personlighetens utplåning.”

Genom sin värdesättning av de autonoma grupperna och sin misstro mot välfärdsstatens långsiktiga ideologi fullföljer Nisbet Burkes och Tocquevilles tradition. Dessa tänkare åberopar även *Friedrich von Hayek* gärna. Denne är en brett orienterad national-ekonom och även upphovsman till flera socialfilosofiska verk av vilka det främsta torde vara *The Constitution of Liberty* (1960). Fast Hayek i första hand är frihetens och den fria marknadens teoretiker, lägger han stor vikt vid traditionella band och historiskt beprövade institutioner. För honom är det dock inte bara den kulturella identitetskänsla och trygghet som sådana institutioner skänker som utgör deras värde. Han ser i dem även medel att bättre nyttiggöra människans knappa resurser och begränsade kunskaper.¹

I en viss mening är bindningar för Hayek helt enkelt allt det som bestämmer spelutrymmet för ekonomiskt handlande i allmänhet, dvs tvånget att finna en marknad, att specialisera sig, att ta hänsyn till konkurrenterna etc. Särskild relevans för frågan om bindningar har dock hans syn på ”the rule of law”, ”lagstyret”. Syftet med lagstyret är främst att reglera individernas handlande så, att deras frihet bara i minsta möjliga utsträckning godtyckligt inskränks. Men syftet är också att ge incitament till att dra nytta av erfarenheten. Lagar är nämligen, som Hayek framhåller, en kunskap om verkan av tidigare handlingar och misstag som givits generell form. Genom lagarna leds människorna att pröva sådana handlingsalternativ, som endera inte alls prövats eller som inte visat sig ha påvisbara negativa verkningar. Välfärd är i en mening möjlig först då sådana bindningar tillåts spela en vital roll, menar Hayek. Utan dem är

¹ Friedrich von Hayek, *The Constitution of Liberty*, Chicago, The University of Chicago Press 1959; svensk översättning i *Frihetens grundvalar*, Stockholm, Ratio 1983

samma misstag dömda att ständigt upprepas, och nya upptäckter förblir undantag.

Samtidigt som Hayek värdesätter bindningar i allmänhet och nästan ser ett egenvärde i att hålla fast vid etablerade institutioner, framhåller han att sådana kan äga mycket olika nyttovärde. I en primitiv infödingsstam råder det i regel mycket hårda bindningar. Livet är i hög grad förenat med tvång. Men till skillnad från i civiliserade samhällen tvingas därtill stamgemenskapens människor oftare underkasta sig specificerade föreskrifter och order. Stammens medlemmar uppmanas att handla så eller så för att medverka till god skörd eller stort jaktbyte. I samma mån hindras de såsom *individer* att göra mer omfattande bruk av sina talanger. Uniformitet sätts i första rummet.

I det civiliserade samhället däremot (varvid termen används med avseende endast på lagstyrets unika roll i detta) utmärks såväl lagar som konventioner fortfarande av stor allmängiltighet. De har dock prägel av generella, icke-diskriminerande föreskrifter snarare än av order. Liksom i det primitiva samhället tvingas de civiliserade individerna att ta hänsyn i sitt handlande, men det sker under långt större valfrihet. Det civiliserade samhället garanterar "sfärer" inom vilka individerna har frihet att fatta egna beslut, så länge de inte skadar andra eller bryter mot lagen. Hayek skriver:

Det logiska resonemanget bakom uppfattningen att varje individ skall tillförsäkras ett erkänt område, inom vilket han kan bestämma sitt eget handlande, går ut på att han skall få möjligheter att till fullo utnyttja sina kunskaper, särskilt då sin konkreta och ofta unika kunskap om de särskilda omständigheterna i tid och rum. Lagen upplyser honom om vilka fakta han kan lita på och utvidgar därigenom det område inom vilket han kan förutsäga konsekvenserna av sina handlingar. Samtidigt upplyser den honom om vilka eventuella konsekvenser av sina handlingar han måste ta med i beräkningen eller vad han kan komma att hållas ansvarig för.¹

Här kan arten av den bindning som "lagstyret" utövar anas. Individen är förvisso "bunden" av en lag, men på ett avsiktligt opersonligt sätt. Härigenom kan han om han så vill anpassa sig till de mycket allmänna kunskaper, erfarenheter och andra kän-

¹ Hayek (1983).

netecken som samhället utvecklat.

Uppenbart är att "lagstyret" kan förenas med många individuella mål och med skilda historiska förutsättningar. Lagstyrets krav är nämligen till stor del *negativa*. Individen kan handla fritt, så länge han inte bryter mot lagen. Invånaren i en rättsstat behöver inte följa detaljerade regler avseende kön, ålder och status. Genom sin generella art berör oss ju lagarna, som Burke sagt, "endast då och då".

Hos Hayek finner man ingen nedlåtande syn på tidigare stadier i rättsstatens utveckling. Avgörande för honom är nämligen att inga band uppkommer fixa och färdiga utan att det i princip finns oändliga möjligheter att modifiera och förbättra dem. Lagar och andra band kan bara uppstå genom en utdragen och mödosam prövning, eftersom ingen enstaka människa har den överblick och erfarenhet som skulle tillåta en snabbare metod. Lagstyret har aldrig förelegat och kommer aldrig att föreligga i slutgiltig form. Det har skapats och förbättrats genom en fortgående generalisering av tämligen omedvetna vanor, som visat sig framgångsrika, till lag och genom deras formella upptagande i rättssystemet.

Ur Hayeks skrifter kan givetvis inget enkelt svar på frågan om bindningarnas relation till valfriheten lämnas. Man utläser dock en tvekan inför att kvantifiera eller ens kategorisera friheten, vars natur väsentligen är öppen och obestämd. Samspelet mellan bindningar ("lagar") och valfrihet kan enligt Hayek knappast systematiseras och än mindre planeras. Människans kunskaper utvecklas mödosamt, och genom slumpvis kombination av kända fakta, snarare än efter en förutbestämd metod. Det är svårt att hos Hayek se kriteriet på ett gott samhälle i en viss avvägning mellan "bindningar" och "valfrihet". Lagstyre är inte enbart kompromissen mellan total individualism och stamsamhället, utan ett samhälle där förståelsen för frihetens villkor är så pass utbredd bland medborgarna att de är beredda att underordna sig lagarna och heller inte missbrukar lagstiftningsmakten i kortsiktiga syften.

Några nordiska socialvetenskapliga studier om välfärd

Välfärden är tema för många socialvetenskapliga studier i Norden under senare år. Forskare som Gunnar Boalt, Gunnar och Maj-Britt Inghe, Edmund Dahlström och Erik Allardt har utgivit omfattande välfärdsstudier, vartill kommer ett antal utredningar på offentligt initiativ, inte minst de s k levnadsnivåundersökningarna, ofta beställda för att ge underlag för politiska beslut.

Ganska genomgående ses i dessa studier välfärd som inbegreppet av en rad resurser och resurstyper. Vi hittar få överensstämmelser med den på religion och naturrätt byggda samhällssyn som präglade Burke och Tocqueville, däremot likheter med en sociolog som Durkheim. Med Dahrendorfs termer kan möjligen sägas, att forskare i Norden länge tenderat att mer betona välfärdens "valfrihets"-aspekt och mindre betona "bindnings"-aspekten, samtidigt som "bindningar" i den mån de berörs snarast uppfattas som en ny typ av resurs.

I 1974 års *Socialvårdsutredning* framförs ett för den studerade litteraturen betecknande "levnadsnivåbegrepp". Detta begrepp omfattar "alla väsentliga levnadsförhållanden och kan sägas fånga in den totala 'livskvaliteten', från ekonomiska faktorer i fråga om den basala försörjningen till fritid, rekreation och kulturkonsumtion... Kort sammanfattat kan det sägas gå ut på att som ett led i hela samhällspolitiken genom ett brett utbud av ekonomiska insatser och service tillförsäkra medborgarna resurser för att uppnå bättre levnadsförhållanden i ekonomisk, social och kulturell mening". Utredningen hävdar att detta levnadsnivåbegrepp avses vägleda framtida socialpolitik.¹

Av citatet framgår att det inte är mycket som lämnas utanför den livskvalitet som välfärden omfattar, men också att välfärd i denna vida mening ses som ett självklart område för statsinsatser. Strävan att vilja sonderdelar välfärd i dess beståndsdelar dikteras sannolikt inte bara av analytisk nyfikenhet, utan även av önskan att politiskt och administrativt styra och utjämna livsvillkoren. Studiernas praktiska utgångspunkt nämndes nyss.

Samtidigt som önskan att politiskt förbättra välfärden kvarstår,

¹ SOU 1974:39, sid 63—64.

kan man måhända i nyare studier ana en ökad förståelse för det komplexa, individuellt unika och därför svårpåverkade i välfärden. Att flera problem är mer svårlösliga än vad man tidigare trodde, liksom att många "resurser" är inbördes relaterade varför frånvaron av dem orsakar svåranalyserade kedjereaktioner, har lett till en viss modifikation av det tidigare välfärdsbegreppet. En större villighet att tänka i "helheter" kan märkas. I socialvården uppkom på 70-talet talet om den hjälpsökandes "situation". Samtidigt betraktas dessa "helheter" kanske mer som individers "ressurskombinationer" och utgör därmed inte något helt nytt synsätt i fråga om individuell välfärd.

Genom företeelser som 60-talets strukturrationalisering av näringslivet och 70-talets "nyfattigdom" har det svenska samhället ställts inför nya utmaningar. Socialvårdsutredningen talar om brister i "känslan av samhörighet, trygghet och värdegemenskap hos medborgarna", något som kanske givit den nämnda forskningen dess känsla av angelägenhet och vilja till förnyelse av den tidigare välfärdsanalysen.

En av dem som sökt införa ett "bindnings"begrepp i analysen är sociologen Robert Eriksson. Det sker i en artikel "Social förankring — en välfärdsdimension" (1974). Där hävdas att "levnadsnivå" såsom individens möjlighet att styra sina levnadsvillkor är ett bristfälligt välfärdsmått. Välfärd måste snarare ses som individens handlingsutrymme med hänsyn till de villkor som omgivningen uppställer. Härvid blir "förankring" eller en "varaktig relation som en individ har till sin omgivning" avgörande. Förankring kan innebära att kunna "uppbåda hjälp från släkt, vänner och arbetskamrater... allt från att få tröst när man är nere och ledsen, till att få hjälp när man flyttar eller möjlighet till ett bra arbete".

"Förankringar" kan enligt Eriksson indelas i materiella, sociala, lokala och kulturella förankringar. Han skiljer även på "primär" förankring, dvs individens band till familj, släkt och vänner, å ena sidan, "sekundär" förankring, dvs banden till andra mindre gemenskaper, å den andra.

Eriksson hävdar att "förankring" kan mätas. Genom att man skapar indikatorer på "förankring" och med deras hjälp jämför individens faktiska välbefinnande eller frånvaro härav (som psykiska besvär, isolering etc), blir en mer kvalificerad välfärdsanalys möjlig. Indikatorer kan vara typ av bostadsort, civilstånd, avstånd

mellan födelse- och arbetsort etc. Vid en preliminär användning av sådana indikatorer på empiriskt material kan Eriksson bl a visa, att "den sociala förankringen i primärgrupper är något sämre i större orter än i mindre", liksom att den är bäst på landsbygden. Däremot syns individuellt välbefinnande vara svagt relaterat till lokal förankring. Som reservation tillfogar Eriksson att hans metod väl kan nyttjas för att mäta "förekomsten av sociala relationer, däremot ingenting av intensiteten i dessa relationer".

Frågan i vad mån ett studium av förankringens intensitet skulle gynna välfärdsanalysen får här stå obesvarad. Det kan nämnas att en av Erikssons medarbetare, Christina Axelsson, i en senare levnadsnivårapport använder en om denne påminnandeteknik. I "Familj och social förändring" drar Axelsson bl a slutsatsen att problemen dålig förankring och social isolering inte har ökat i Sverige mellan 1968 och 1981.¹

Ett begrepp i socialutredningarna som gränsar till "förankringar" är "social kontroll". I SOU 1974:39 framhålles sådan kontroll som en motvikt, kanske ett komplement, till välfärdsresurser: "Därför behövs det någon form av social kontroll som möjliggör samspel mellan människor och som minskar förekomsten av avvikelser från ett önskvärt socialt beteende". Denna kontroll sker alltså inte bara via lagar utan även genom "grupperna själva". Social kontroll nås genom inverkan från olika normsystem, heter det.

Om denna kontroll också sker genom något som liknar Burkes "naturliga känsla" eller Tönnies "naturliga vilja" är oklar. Men liksom hos Tönnies och Durkheim hävdas den sociala kontrollen ha ersatt en naturlig trygghet som bortfallit i dagens storstäder med deras anonyma miljöer. Fast social kontroll kan verka tvingande ger den dock trygghet. Allmänt sägs att social kontroll kan bli destruktiv om den förs längre än vad målet "att underlätta samlevnad och samspel" kräver. En distinktion görs även mellan den kontroll som a) förebygger normkonflikter och beteend avvikelser, b) den som innebär frivillig bearbetning av dessa företeelser, samt c) den som har till syfte att behandla eller skydda en klient.

I socialvårdsutredningen 1974 betonas också något som kanske finns inbegripet i utredningens syn på förankringar som en resurs, nämligen att också social kontroll i viss mån bör vara föremål för central övervakning. Det måste "oavbrutet undersöka/s/" om so-

¹ I Eriksson & Åberg (1984).

cial kontroll alltjämt fordras på ett visst samhällsområde, liksom om formerna för den är ändamålsenliga. Denna kontroll av kontrollen skall vara öppen, "premisserna redovisas". Demokrati, dvs å ena sidan "mångfald i normer och beteenden", å andra sidan "respekt för individernas jämställdhet", måste vägleda den.¹

Det finns hos de nordiska forskarna ofta en intressant benägenhet att undvika att analysera alltför subjektiva inslag i välfärden. Denna benägenhet är möjligen djupare grundad än i forskarens önskan om objektivitet. Betecknande för detta antisubjektiva drag är Sten Johanssons skrift *Mot en teori för social rapportering* (1979).

Johansson behandlar här en av sociologins centrala metodfrågor: hur en metod för medborgarrapporter skulle kunna skapas. Han välkomnar en vidare medverkan av lekmän i välfärdsstudiet och välfärdsreformerna, men varnar för följderna av att söka mäta "personligt välbefinnande och trivsel" och inte den objektiva levnadsnivån. Då "anspråksnivå/n/" växlar med omgivningens "sociala och psykologiska mekanismer", hävdar Johansson, måste forskaren hitta en mer objektiv måttstock. Men utsikterna att finna en sådan gör honom skeptisk. Att till exempel tala om "behovstillfredsställelse" skulle nog fungera när det gäller "primära" behov. Det skulle bli "alldeles godtycklig/t/" inför andra behov. Betecknande är att Johansson förkastar såväl Maslows bekanta behovshierarki som Allardts begrepp "att ha, att älska, att vara".

Från problemet att hitta en objektiv mätare av behov leds Johansson över till ett mera brännande och snarast *politiskt* problem, nämligen hur individernas med varandra stridande behov skall kunna samsas inbördes. Om svårigheten att nå en objektiv måttstock ("Det ligger i de sociala värdenas natur att de inte kan översättas i pengar eller något annat sammanfattande mått", Johansson 1979, sid39) snarast kunde tyckas försvåra en statlig eller central välfärdsrapportering, verkar den politiska faktorn snarast i motsatt riktning. Det vill säga, om välfärdsval inte skall "gå... ut över andra", måste det utöver individen finna något slag av kollektiva instanser: "Välfärdsöverväganden måste... i sista hand vara kollektiva överväganden — inte den upplyste in-

¹ SOU 1974:39, sid 275—278.

dividens — om man skall få utgångspunkter för en socialpolitisk teori” (ibid, sid 58).

Men för att ändå ge rimligt rum för individens självbestämmande inför Johanssontermen ”medborgarsuveränitetens princip”. Enligt denna princip bör individen själv få avgöra vad som är ”bra för honom/henne individuellt inom ramen för de möjligheter som kan skapas genom kollektiva åtgärder” (ibid, sid 53).

Termen ”suveränitet” betyder i sig oavhängighet och inre självbestämmanderätt. I statsläran talas om nationalstaters och furstars suveränitet. Termen ”medborgarsuveränitet” kan därför tyckas förbryllande. Medborgaren är ju inte suverän utan bunden av gemenskapens krav, krav som hos Johansson skärps till ”de möjligheter som kan skapas genom kollektiva åtgärder”.

Johansson avviker här klart från tex Nisbets och Hayeks skepsis mot möjligheten av att centralt samla relevant kunskap för kollektiva beslut. Samtidigt ger knappast Johansson de kollektiva besluten något anspråk på överblick av välfärdens möjligheter. Det är snarast en moralisk värdering för värdet av viss likformighet eller jämlikhet. Bortsett från önskan att för jämlikhetens skull modifiera ”den upplyste individens beslut” legitimeras statens roll av Johansson även med att synen på vad som är kollektiva angelägenheter visar likheter mellan olika länder och därför tycks naturligt (ibid, sid 54).

Vissa av de nordiska välfärdsanalytikerna medger att det är svårt för staten att samla in den kunskap som de stora välfärdsprogrammen fordrar. Orsaken till svårigheten hävdas dock sällan vara oförutsägbarheten i individernas handlande. Svårigheterna sägs i stället bero på att central välfärdsförsorg kräver kunskap om de specifika omständigheterna, ”beteendevariationen”, i individernas närmaste omgivning. ”Ofullständig” information om den specifika miljön och dess förväntningar är visserligen till hinder för välfärdspolitiken, men anses inte utesluta att centrala program kan ge individuellt anpassad service.

Ett exempel på detta resonemang finner man i etnologen Åke Dauns bok *Strategi för gemenskap* (1976).¹ Daun ägnar sig

¹ Åke Daun (1976).

främst åt de nya förorternas och inflyttningsområdenas livsstilar. Hans studium vägleds öppet av tanken att det finns "generell kunskap om människors gemensamma — psykogenetiska — behov". Genom denna generella kunskap blir också central välfärdspolitik möjlig.

Likt Johansson berör Daun ganska öppet innebörden av att central välfärdspolitik kan komma att inskränka valfriheten. Han tror inte att "välfärden i samhället /ökas/ ju flera handlingsobjekt människorna har att välja emellan". Valfriheten för den enskilde inskränks alltså inte om stat och kommun söker påtvinga individerna vissa välfärdsbeteenden. Skälet är att det finns "kunskap om att individens valfrihet under *alla* omständigheter är starkt beskuren — sociologiskt, ekonomiskt, ekologiskt etc. Varje samhällsstruktur — planerad eller ej — resulterar oundgängligen i vissa motsvarande beteenden och 'våldför' sig sålunda alltid på individernas integritet."

Då individens frihet definitionsvis alltid är beskuren finns det föga risk med "ett samhälle som resulterar i behovsanpassade beteenden" i nämnd mening. Stat och kommun bör visserligen snarare söka "förorsaka" än tvinga fram dessa beteenden, tex flera grannkontakter: "Vi måste bestämma oss för vilka beteenden som är mest önskvärda och sedan förorsaka dessa." Men hur detta "förorsakande" skiljer sig från annan styrning klargörs inte. Daun utgår ifrån att de inskränkningar i valfriheten som staten pålägger är goda eller i varje fall inte skadligare än andra begränsningar. Han överväger till skillnad från Dahrendorf inte om svaret snarare kunde ligga i en kombination av ett mera fritt individuellt sökande av "handlingsobjekt" och starkare bindningar.

Tanken att urskilja "primära", "centrala" eller "genuina" behov, å ena sidan, "sekundära", "perifera" eller "konstlade" behov å den andra återkommer i mer utförd form hos den finlandssvenske sociologen Erik Allardt och hans medarbetare i boken *Att ha, att älska, att vara* (1975). I boken ses välfärd som ett mötande av de mest centrala behoven. Allardt indelar dessa behov så:

Att ha

- inkomst
- bostadsstandard
- sysselsättning
- hälsa
- utbildning

Att älska

- grannskapsrelationer
och lokal gemenskap
- familjegemenskap
- vänskapsförbindelser

Att vara

- anseende eller
prestige
- oersätthet
- politiska
resurser
- intressanta
fritidssysslor
(att göra)

Också hos Allardt hänförs det som motsvarar Dahrendorfs "bindningar" till de centrala behoven: "människan såsom individ har behov av solidaritet, kompanjonskap eller att över huvud taget höra till ett nätverk av sociala relationer". Gemenskap är "ett slags resurs" vars frånvaro är en brist, ja, skapar problem. De värden som är svar på de centrala behoven är både "värden i sig själva" och "resurser", men Allardt tillstår att en del är utpräglat individuella, andra mer kollektiva till sin natur.

Någon utförligare diskussion om det eventuella *samspelet* mellan resurser som "solidaritet, kompanjonskap" etc och valmöjligheter för inte Allardt. Däremot för han in begreppet "frustration" på ett klarläggande sätt. Han säger sig ha funnit såväl "trivsel" som "missnöjesattityder" i materialet. Likväl menar han inte att det skulle finnas en spänning mellan frihets- och ansvarsperspektivet på välfärd, å ena sidan, och det rena behovsperspektivet, å den andra. Hurdan är till exempel den individs välfärd, som blivit "frustrerad" men som kanske därmed fått skäl att ta större egenansvar? I en mening är han berövad resurser, i en annan har han ändå vunnit resurser. Frågan är i vad mån inte välfärd ofta är följden av sådana konstruktiva spänningsförhållanden och konflikter mellan individ och miljö snarare än en viss resurskonstellation. När Allardt berör lönernas roll för välfärden snuddar han vid ett sådant resonemang. Lön, skriver han, är inte bara en "utifrån given kausal faktor i individernas liv", ty lönen försöker individerna ofta påverka. Allardt menar sig därför välkomna "empirisk information om individens självständiga aktivitet och planering". Han menar att "individuella krafter" har viss betydelse för välfärden. Samtidigt betonar han, att den personliga frihetens roll inte får överbetonas.

I en tidigare uppsats kallad "Den sociala förankringens pro-

blematik" (1970) hävdar Allardt att sådana förankringar särskilt i form av vanor är nödvändiga för människors välbefinnande: "Människor har vanor och det är humant och demokratiskt att respektera hennes vanor". Samtidigt säger han: "Om alla bestående vanor, det må sedan gälla konsumtion, politiska handlingar eller konstpreferenser, respekterades, skulle samhället stå stilla och förstelna."¹

Här ställs alltså samhälleliga vanor mot ett krav på förnyelse. Människor har behov av stabila rutiner och värderingar; framsteget fordrar likväl att dessa inte anses som helgade. Hur skall då välfärdsstatens ledare ställa sig till dessa vanor? "Frågan om hur vi skall förhålla oss till människors vanor och existerande preferenser är... en av de centralaste frågorna i demokratins problematik". Allardt antyder därmed en något annan syn på sedvänjornas rationalitet vad gäller att vägleda, koncentrera och effektivisera individernas fria handlande i en utvecklad civilisation än den som utvecklats av bland andra Burke, Tocqueville och Hayek, och som återklingar även i Dahrendorfs "livschanser".

Ett ökat intresse för de lokala nätverkens roll har i Sverige även speglats i regionalpolitisk forskning. Ett exempel ger en forskarrapport från ERU, Expertgruppen för regional utveckling (senare kallad Enheten för regional utveckling), utgiven som SOU 1984:1, *Sociala aspekter på regional planering: 8 forskare om regionalpolitik*. Syftet med rapporten anges vara att komplettera en tidigare uppfattning om regionalpolitik som främst ett medel att omfördela resurser mellan regionerna. De åtta forskarna vill i stället belysa de sociala följdverkningarna av svensk regionalpolitik.

En forskare, Leif Gahm, berör möjligheten av att knyta regionalpolitiken närmare till det han kallar "svensk folkrörelsetradition", t ex föreningslivet. Genom sådana åtgärder, antar han, skulle de skadliga följderna av att resurser i lokaliseringsspolitiska syften flyttas mellan regioner kunna avhjälpas. Gahm säger sig vara medveten om att folkrörelsernas tradition troligen utvecklas långsammare än centrala stödsatser, men han menar att de förra samtidigt kan ge mer genuina bidrag till välfärden än centrala program.

¹ Allardt (1970).

Som en hypotes antar Gahm, att det finns en benägenhet hos det han kallar "omsorgsrelationer" att brytas ned, när central service byggs upp. Med uttryckssätt som starkt påminner om Nisbet hävdar Gahm: "Politik för rättvis tillgång till service och skydd för svaga grupper riskerar att verka passiviserande på sociala relationer." Man bör understryka att passiviteten hävdas gälla "sociala relationer", inte enbart individer. Gahms diskussion innebär en åtminstone implicit kritik av den tidigare regionalpolitiken i Sverige.

Två andra forskare i samma skrift utvecklar liknande tankegångar. I "Lokala livsformer och välfärd" framhåller Ulla Björnberg och Margareta Bäck-Wiklund att samhällsplanerarna måste ha bättre kunskaper om "hur vardagslivet faktiskt kan te sig för enskilda familjer". Välfärd måste mera än tidigare "ses som ett resultat av människors egna aktiviteter". Viktigt är "handlingsutrymme", dvs individuell kontroll över resurser. Dessa måste knytas till "ett lokalt sammanhang" vad avser arbete, bostad och umgänge. Författarna polemiserar i sak mot den regionalpolitik, som underskattat nätverkens roll och sökt flytta resurser mellan regionerna.

Björnberg och Bäck-Wiklund belyser med empiriskt material den lokala "livsformens" stora värde. De bofasta människorna som bättre känner de lokala förutsättningarna tycks sålunda ha lättare att exempelvis skaffa sig arbete än nyinflyttade. Samtidigt dämpar författarna något av den romantik kring närkontakter som på senare år utvecklats. Alltför många kontakter kan skapa krångel och förvirring. Människorna hinner inte med sig själva.

I belysning av nätverkens viktiga roll framstår enligt författarna jämförelser mellan olika individers välfärd som svårbedömda. Handlingsutrymmet och de relativa kostnaderna för olika alternativ vad avser boende, resor, service, etc avgörs nämligen av hushållen själva. Varje hushåll gör från tid till annan skiftande avvägningar.

Enligt författarna är strävan att öka befolkningstätheten och centralt söka utjämna livsvillkoren för att höja servicen diskutabel: "Ofta finner man i planeringsdokumenten en föreställning om att principer om storhet och likhet gynnar alla och att dessa principer därmed har en strategisk betydelse i planeringen. Resultatet från denna studie visar emellertid att storhet och

likhet genererar både vinnare och förlorare.”

En kulturgeograf, Torsten Hägerstrand, bidrar i samma volym med uppsatsen ”Att skapa sammanhang i människors värld — problemet”. Likt Björnberg och Bäck-Wiklund menar Hägerstrand att en välfärdsanalys måste omfatta inte bara ”objektiva” omständigheter utan lika mycket de individuella välfärdsvillkoren: ”Uttryckt i bildspråk kan man säga, att varje person under sitt liv är inbäddad i en räckhållsrymd, som på varierande sätt sträcker sig utåt åt sidorna, bakåt mot det förgångna och framåt mot det eftersträfvade. Vad rymden innehåller beror på personens egen kapacitet och biografi, men också på vad omgivningen erbjuder i form av tillgångar att ta av och mottagare att ge till.”

Begreppet ”räckhåll” har hos Hägerstrand inte blott en materiellt rumslik prägel. ”Närhet” betyder också ideell närhet, dvs förståelse av och delaktighet i omgivningen som gemenskap. Ändå kan individen inte helt ta på sig uppgiften att övervinna avstånd. ”Experter” som sociologer och kulturgeografer kommer in i bilden.

Genom att i välfärd innefatta personens unika kapacitet och historia liksom möjligheten att finna ”mottagare” härför gör Hägerstrands välfärd till en potentialitet. Den rent strukturella synen bryts av en insikt i människans frihet. Analysen får därmed en inbyggd öppenhet. Mot ”liv” ställer Hägerstrand bokstavligen liv med en viss ”kvalitet”. Han tycks därmed närma sig Dahrendorf och dennes ”livschans”begrepp.

Två norska inlägg om bindningar

Den norske sociologen Nils Christies bok *Hvor tett et samfunn?* är primärt en analys av norsk kriminalitet och kriminalitetskontroll.¹ Samtidigt ger den en rad iakttagelser om sociala normer och sammanhållning i vidare mening. I Durkheims tradition ser Christie olika avvikarmönster som speglingar av samhällets grundkaraktär. Samtidigt betonar han mer än Durkheim att människans motivationer kan ändras.

¹ Christie (1975).

Christie betonar att det moderna samhällets rollfördelning ger människor flera helt åtskilda livsarenor: hemmet, arbetet, vänkretsen. "Den livsform där nattens liv får betydelse för dagen, och dagens återspeglas i kvällens samvaro, är en /livs/form som en gång var vanlig för de flesta, men som nu finns fullt utvecklad bara i totalitära institutioner som fängelset och mental-sjukhuset."

Viktigt i detta sammanhang är Christies åsikt att dessa arenor uppvisar skiftande former av social kontroll. Sådan utövas inte bara av polis eller myndigheter, utan av den privata kretsen: "Vi styr varandra, alla som har någon form av samröre med andra människor, genom positiva eller negativa signaler, ett leende eller en ansiktsryckning, en nick eller en svag skakning på huvudet, en uppmuntrande eller bitsk lustighet, eller kanske genom själva omfånget av samvaron."

Kontrollen sker i exemplet bla "genom själva samvaron". Sådan kontroll kallas av Christie för "primär" till skillnad från myndigheternas "sekundära" kontroll. "Primärkontrollen" kommer från dem man ofta är knuten till med många och starka band, band som därför kan tåla påfrestningar.

Särskiljandet av "primär" och "sekundär" kontroll ligger även till grund för Christies begrepp "det täta" och "det lösa" samhället. Han skriver: "Samhällen där parterna är starkt synliga för varandra, och även som personer starkt avhängiga... skall vi beteckna som täta samhällen. Det är samtidigt samhällen där den primära kontrollen har goda förutsättningar att verka. Omvänt skall de samhällen kallas lösa där synlighet och personlig avhängighet står lågt och den primära kontrollen knappast får något grepp om parterna."

Christie för tankarna till Durkheims iakttagelse av sambandet mellan samhällets funktion och arten av dess "solidaritet". Christie finner sålunda att den formella kontrollen, tex av kriminalitet, i dagens Norge ökat på bekostnad av den informella. "Den formella /kontrollen/ nyttjas i dag i det norska samhället i en mån vi annars bara möter under krigsförhållanden." Ökningen av den formella kontrollen motsvaras också av en minskning av den primära kontrollen. "Ett samhälle som i denna mån tvingas tillgripa sekundära kontroller är ett sämre samhälle, vare sig nu mobiliseringen sammanhänger med reellt ökande kriminalitet, eller bara med att sekundärgrupperna

måste ta vid därför att primärkontrollerna är borta.”

Att umgängets ”signaler” misslyckas med att hålla brottsligheten nere är kanske ofrånkomligt i ett utvecklat samhälle, menar Christie. Han jämför härvid med Sverige, som började industrialiseras före Norge och där primärkontrollens försvagning sedan länge är känd.

Fast *Hvor tett et samfunn?* väl belyser sanktionsmönstrets förändringar lämnas det närmast obesvarat, vilka möjligheter som finns att göra de många små livsarenor som uppstår till bärare av nya kontroller. Christie söker inte besvara den svåra frågan varför den rikedom på bindningar som industrisamhället uppvisar inte kan ge bättre förankring i vår terminologi. Är det opersonligheten hos de nya kontrollerna eller deras inbördes oförenlighet (normkorsning) som alstrar problem?

Som ett mer officiellt exempel på det norska intresset för bindningars värde kan det sk *Langtidsprogrammet* ses.¹ Dokumentet som utgivits av det norska ”planleggingssekretariatet” avser de politiska målen för 1982–85. Programmet ägnar vissa avsnitt åt frågor som närmiljö, gemenskap och ”hemmahörighet”. Här anas ett genomslag för nya nätverksresonemang liksom ekon från den norska debatten om ”centrum” och ”periferi”.

I kapitlet ”Ett solidariskt samhälle” betonas, att ”inte alla välfärdsuppgifter kan lösas av välfärdsstaten”. ”När ett samhälle har nått en välfärdsnivå som den norska, ligger några av de bästa chanserna till en vidare fördjupning av välfärden i det som görs i de små gemenskaperna — på arbetsplatsen, i närmiljöerna, i organisationerna.” Här är tonen påfallande ljus. Programmet bedömer inte, om dessa små gemenskaper har reell möjlighet att påta sig dessa krävande uppgifter.

Den offentliga makten skänker visserligen en grundstandard, ”tillhörigheten och tryggheten beror /likväl/ på chansen till utveckling och samverkan i de små grupperna”. När svårigheterna kommer får vardagsmiljöns vänskapskontakt särskilt värde. Det finns, hävdar programmet, ”stora outnyttjade resurser /för att lösa lokala uppgifter/ hos lokalbefolkningen”.

Staten bör så långt möjligt stödja framväxten av kontaktnät

¹ *Langtidsprogrammet 1982–1985.*

utan att gå de lokala önskemålen förnär. En metod är stöd till frivilliga organisationer. Detta stöd måste dock beakta risken för skadliga effekter på den lokala gemenskapen. Stort intresse ägnas det hinder för individernas valfrihet som stela arbetsscheman utgör. Den betecknande rubriken är "Tidsanvändning och kultur".

Önskan att förbättra närmiljön går i *Langtidsprogrammet* ännu väsentligen över traditionella åtgärdsstyper som familje-, lokaliserings-, miljö- och naturvårdspolitik. Den nya synen på lokalsamhällena tycks inte väcka krav på skapande av nya offentliga organ. Undantag är det sk "närmiljöutskottet" som under fyra år på prov leder samordningen av viss närmiljöverksamhet vid de norska fackdepartementen.

Bindningar i de svenska riksdagspartiernas program

Från sociologiska verk och rapporter i det förra avsnittet till svenska partiprogram kan steget tyckas långt. Väl medveten om hur kortfattade och kortlivade sådana dokument kan vara har jag dock funnit det värt att se i vad mån de tar upp de begrepp som här studeras.¹

Moderaterna

I det moderata handlingsprogrammet från 1984 betonas det individuella frihetskravet. Valfärd ses som resultatet av att individerna kan fullfölja egna planer utan onödig inblandning. Oftare än "individ" används dock termen "medborgare", varigenom individualismen ges en social anknytning. Ofta betonas att staten bör stödja initiativ som främjar gemenskap i frivilliga former. Individualismen antas inte fungera om inte individen starkare än i det gängse välfärdssamhället kan falla tillbaka på sin primärgrupp.

Moderaterna uttrycker ofta värdet av anknytningar bakåt, exempelvis genom traditioner, och betonar mer sällan den rena närmiljöns värde. Så sägs välfärdssamhället vara "fast rotat i humanismens och den kristna etikens ideal". Klippes denna "rot" av, minskar den grundtrygghet förutan vilken människan blir

”rådvill och rotlös”. ”Släktband och familjesammanhållning erbjuder trygghet och gemenskap. I familjen knyts mänskliga band av kärlek och omsorg genom sammanhållningen mellan generationerna.” Genom ”många samverkande och väl fungerande sociala skyddsnät” kan många sociala problem förebyggas.

Programmet söker genomgående binda ihop frihets- med förankringssynpunkterna. Det sägs t ex: ”Strävan efter gemenskap är ett uttryck för människans sociala natur, hennes önskan att förverkliga sin frihet och att vinna trygghet... Samhällets ansvar för medborgarnas välfärd är en lika ursprunglig och självklar del av den konservativa idétraditionen som uppfattningen att den enskilde har ett ansvar för sig själv, för sina närmaste och för samhället.” ”Endast den är verkligt fri som kan ta ansvar. Den tar ansvar som ger sitt stöd till andras frihet”, heter det också.

Texten genomsyras av ett slags harmoniföreställning. Frivillighet ger inte bara individerna fördelar, den uppmuntrar också till spontan och därför mer genuin hjälpsamhet. ”Frivilligheten har ett värde i sig.” Programmet antyder t o m att sociala problem i sig tyder på att frivilligheten inte fullt tagits i anspråk. Inte sällan hänvisas till betydelsen av ”fasta spelregler”, ”bestämda krav och regler” etc, men innehållet i dessa regler anges inte närmare.

I ett avsnitt hävdas att kulturlivet ”skall präglas av frihet, mångsidighet och kvalitet”. Också kulturen utvecklas bäst på privat initiativ. Normer och smak fostras bäst i familjen. Även kommersiella kulturyttringar sägs tillgodose mångas önskemål. Vid sidan om ”tidigare generationers liv och verksamhet” skall kulturlivet ha utrymme för ”det annorlunda och originella”.

Som helhet ger programmet mer utrymme åt valfrihet än åt bindningar. Många allmänna välfärdskrav av allmänpolitiskt slag ställs eller stöds. Men i den mån bindningar nämns antas de snarast uppkomma spontant och i varje fall ses deras bevarande som mer beroende av individuellt ansvar än av offentliga beslut.

Folkpartiet

I folkpartiets program från 1982 framhävs att partiet har en radikal grundsyn och att det tidigare slagits för allmän rösträtt,

medborgarfrihet och social utjämning. Grundtonen är frigörande mer än traditionsbevarande. Debatt och dialog framhävs som medel att upplösa fördomar, påskynda förändringar och utjämna motsättningar av olika slag. Samtidigt speglas en oro för den rotlöshet och vantrivsel som uppstått i Sverige.

Ett avsnitt heter "Närsamhälle för gemenskap". Där sägs en central politisk uppgift vara att öka gemenskap och livskvalitet. "Det är i den närmaste omgivningen — närsamhället — gemenskapen lättast uppstår. Det är där mycket av normbildningen måste ske. Det är där vardagssolidariteten finner sina mest självklara former. Samhällsplaneringen måste medvetet bygga på att skapa fungerande lokala enheter." Det är vändningar vi känner igen från det norska *Langtidsprogrammet* och från (m)-programmet.

Utan eget ansvar och engagemang skapas ingen gemenskap, betonas det. För att inte bli konstlad måste en gemenskap svara mot ett upplevt behov hos dem den vederbör. Till sådana behov hör boendeservice, vård etc. Betecknande heter det under "Bostäder": "Husföreningar, boendegrupper, byalag, kvartersråd eller villaägareföreningar bör uppmuntras och kan aktiveras genom att kommunen aktivt efterfrågar synpunkter från de boende och överlåter konkreta uppgifter på föreningarna". Avsöndringen av ansvar antas tydligen ändå ske från ett i princip offentligt ansvar för dessa verksamheter.

Familjens roll värdesätts. Föräldrarna har beslutanderätten över barnen. Men också här betonas emancipations- och jämställdhetssynpunkter väl så starkt som förankringsperspektiv. Samhällsservice, tex föräldrautbildning, krävs även om föräldramedverkan i kommunens barnomsorg uppmuntras.

Inte heller kulturen ges främst rollen som förankring. Kultur är "öppen kamp om människornas övertygelser" snarare än ärvd livsstil och erfarenhetsförmedling. Öppenhet och tolerans är det främsta kravet. Kulturlivet ses som nära beroende av de ideella rörelserna och folkbildningen, liksom av invandrarkulturen.

Fast folkpartiet sålunda betonar de små gemenskapernas roll och hänvisar till "kristen kultur och humanistisk livssyn", tillmäts knappast bindningar större egenvärde. Traditioner, vanor, lojaliteter och fördomar ses ofta som hinder, som det socialliberala engagemanget måste undanröja eller i varje fall måste utsät-

ta för ständigt ny rationell prövning. För att svara mot folkpartiets ideal måste samhällets förnyelse kräva ganska omfattande central reformpolitik, låt vara i vetskap om och med hänsyn till de små gruppernas krav. Därmed blir såväl förankringarna som valfriheten i någon mening sekundära begrepp.

Centerpartiet

Centern är kanske det riksdagsparti som på senare år mest betonat banden till natur- och kulturmiljön. I partiprogrammet hävdas på ett principiellt plan att strukturomvandlingen i Sverige lett till djupgående sociala påfrestningar. Många reformer har genomförts utan hänsyn till deras samlade inflytande på människorna. I sitt val av lösningar synes centern vilja förordna centrala åtgärder snarare än ny betoning av bindningar och nätverk. Högre "ekologiska och sociala krav" måste dock ställas på planverksamheten.

Jämte känsla för samhällsarbetets komplexitet märks hos centern spår av en resurs- och centralplanfilosofi. Centern betonar sålunda allas rätt "till en likvärdig andel av de samlade resurserna". Sannolikt avses främst arbete och social service. Planeringen måste utgå ifrån allas behov av "aktivitet, trygghet och social gemenskap".

Ibland skymtar dock decentraliseringsidén, ibland sida vid sida med krav på centraliserad resursfördelning. Sålunda krävs text "ett mera samlat och engagerat ansvar för den egna närmiljön". Man kunde vänta att folkrörelserna skulle ges en roll för decentraliseringen, men centern tycks se dessa mera som uppfångare av politiska krav och påtryckare än som medel att direkt angripa brister i närmiljön. Konkret krävs service- och lokaliseringstöd för landsbygden. Ett direkt orsakssamband antas råda mellan skador och social utslagning och olika miljöbrister.

Sammanfattningsvis betonar centerprogrammet värdet av kontinuitet och lokal förankring. Men de härmed sammanhängande principfrågorna blandar man inte sällan ihop i stället för att reda ut.

Socialdemokraterna

Ur socialdemokraternas program talar arbetarrörelsens klassiska uppgift att frigöra de breda folkskikten. "Den socialdemo-

kratiska politiken har syftat till att gradvis vidga de sociala fri- och rättigheterna och utsträcka dem till alla människor.”

Programmet söker visa hur den makt, som vunnits genom arbetarrörelsens segrar, kan befastas genom politik och intresseorganisationer. Begreppet välfärd förbinds därmed inte så mycket med valfrihet och välfärd i sig som med tron på demokratin som frigörande kraft. Som medel till välfärd tonas socialiseringen ned, medan den offentliga sektorn utpekas som betydelsefull. ”Av omsorg om viktiga mänskliga värden har en stor och viktig del av ekonomin organiserats i den offentliga sektorn”, heter det bl.a. Bland dessa värden nämns rättvisa och effektivitet.

Formuleringen i citatet är ganska försiktig. Offentligt ansvar sägs ibland leda till större rättvisa och effektivitet. I andra sammanhang kan tonen bli mer fast: ”I det samhälle vi socialdemokrater strävar efter är demokratin överordnad marknaden.” Genomgående tillmäts dock en fortsatt social frigörelse stor vikt. Därför kan heller inte bindningar ses som ett egenvärde. De kommer lätt i konflikt med det som givit arbetarrörelsen dess legitimitet — kapitalismens övervinande. Bindningar får värde i den mån de främjar denna utveckling.

Socialdemokraternas program är på många sätt utvecklingsbejakande. Här förordas en fortsättning av 60-talets recept: utveckling av infrastrukturen, regionalt stöd och utjämning av servicenivån mellan kommunerna. Pågående decentralisering lovordas. Folkrörelserna nämns, men utan att ges några nya uppgifter. Tanken att levande folkrörelser skulle stå i motsättning till den offentliga sektorn avvisas.

Återkommande betonas valfrihet, bl.a. rätten att välja utbildning, arbete och sjukvård. Valfriheten sätts i samband med det vetenskapligt-tekniska framsteget och de offentliga resurserna. Vikten av att utjämna valfriheten i denna mening mellan individer och grupper framhävs. Målet är mindre att öka valfriheten totalt sett och mer att justera och utjämna ett resursutbud, vars ramar dock ytterst anges av staten.

Vänsterpartiet Kommunisterna

Hos Vpk blir den historisk-politiska uppgiften central. Programmetts mål sätts in i den ram som kapitalismens undergång och socialismens seger utgör: ”I strid mot nöd och förtryck arbetar de svaga samhällsklasserna på sin frigörelse.” Klart är att

den dimension som bindningar och valfrihet företräder knappast har något eget intresse. Dahrendorfs termer är ju väsentligen individorienterade, medan Vpks program tar sikte på vida, teoretiska kategorier ("arbetarklass", "kapitalism", etc). Programmet blir aldrig heller så specifikt att konkreta förslag kan utläsas ur det. Det har karaktär av inspirationskälla för den långsiktiga kampen mer än av utfästelser för givna välfärdsområden.

Kristen Demokratisk Samling

KDS säger sig uttryckligen ha tillkommit som en reaktion mot moralupplösande och kristendomsfientliga drag i Sverige. Därmed utgår partiet från en av kyrka och kristendom inspirerad form av de föreställningar om bindningar och rotlöshet som här undersöks.

Stödet till kyrka, kristen uppfostran och familj intar en stor plats i KDS-programmet. Men mer neutrala områden ägnas också utförliga avsnitt. Till stöd för "det juridiskt bindande äktenskapet" bör staten skyddslagstifta. Skolan bör bidra till attitydbildningen.

Man talar visserligen om "det värdefulla sociala trygghetssystemet". Men "individuell hjälp och personlig kontakt människor emellan" måste komplettera detta, liksom "en engagerad, personligt uppsökande verksamhet". Reformerna av den sociala miljön värdesätts, men anses böra grundas i "en rätt syn på människans situation". Personliga insatser för gemenskapen sätts möjligen högre än "bindningar", men behöver inte antas bli hindrade av att dessa bevaras.

En strävan märks också att medverka till mindre enheter och decentralisering på sätt som påminner om traditionell lokaliseringspolitik. Kommunerna, skolan och olika kulturorgan hör till det som kan spridas ut enligt programmet. Värdet av kunskap om bygdens historia framhävs. Termer som "tradition", "kulturarv" och liknande är troligen vanligare i KDS program än i något annat. Fast kristendomen är den tradition som främst avses, inbegriper synsättet också en allmän vilja att skydda och vårda banden bakåt i tiden.

Som helhet tycks KDS alltså välvilligt till bindningar som en komponent i mänsklig välfärd. I sin syn på det personliga ansvaret närmar man sig moderaterna. Likheten är inte påfallande

mellan Dahrendorfs sociologiska begrepp och detta program, vars intresse för band, kontinuitet och sammanhang i stället är inspirerat av partiets religiösa grundsyn.

Allmänt är det socialdemokratiska programmet jämte moderaternas de som minst berör välfärdens samband med små grupper och bindningar och mest knyter den till industriella framsteg. (s)-programmet betonar därtill ett historisk-politiskt perspektiv utan motsvarighet hos de borgerliga partierna.

Avslutning

Ovanstående genomgång har pekat på stora såväl filosofiska som begreppsliga skillnader i behandlingen av bindningar, valfrihet och välfärd. Den största olikheten består dock mellan de äldre på kristendom och naturrätt byggda föreställningarna om vad som ger ett samhälle välfärd och de av experimentell naturvetenskap influerade. Burkes "lilla pluton" ses inte bara som ett praktiskt medel till stöd och hjälp i det tidiga industrisamhället. "Den lilla plutonen" är också en sinnebild för människolivets yttersta syfte och framstår därmed vitt skild från den stora 1800-tals sociologins "bindningar" som hävdas kunna förklaras med hänvisning till objektiva, oföränderliga och naturliga "lagar". Tocqueville och Burke liknar inte sällan mer profeter än forskare, i sin granskning av samhällets föreningsband.

För de äldre tänkarna är också bindningarnas ekonomiska sida led i människans moraliska utveckling; Burke talar till exempel om kontraktet som ett led i "all fulländning". För den vetenskapliga sociologin däremot ses de sammanhållande, moraliska symbolerna också de som ekonomiska eller tekniskt-funktionella till sin prägel. Detsamma förnimmar man hos de moderna samhällsvetare som granskats, även om en omsvängning i riktning mot större förståelse av den sociala symbolvärldens självständighet där kanske kan anas (ett exempel är Hägerstrands "räckhållsrymd").

Hos tänkare som Hayek och Nisbet möter vi i gengäld en återklang av klassisk naturrätt i förening med en modern individuell och experimentell syn, starkast hos Hayek. Hayeks och Nisbets begrepp om frihet och bindningar gör inte dessa till något enbart individuellt eller subjektivt. De närmar sig båda utan

att öppet bekänna sig till naturrätten likväl tanken på en objektiv ordning. Samtidigt lämnar de stort spelrum åt individuell vilja och historisk prövning när det gäller de sociala bindningarnas och de legala rättigheternas konkreta utformning, och de närmar sig därigenom de här behandlade moderna sociologerna.

Att klyftan mellan äldre och nyare tänkare är avgörande betyder inte att de nya samhällsvetarna kan ses som en helt homogen grupp. Hos vissa är tron på jämlikhetsnormer och social ingenjörskonst utpräglad när det gäller att nå välfärd. Hos andra finns en strävan att ge det personliga och privata större roll i utvecklingen av välfärden. Man anar här en skepsis mot möjligheten att på rationellt-administrativ väg generellt förbättra livsvillkoren.

Likväl synes flertalet av de samtida sociologer som berörts snarare stå i beroende av 1800-talets tradition av strikt lagbundenhetsanalys än av den frihetstradition som Burke, Tocqueville, Nisbet och Hayek företräder. Frågan är om Dahrendorf med sitt "livschans"-begrepp förebådar ett nytt intresse för denna tradition eller om hans begrepp skall komma att inlemmas i en i huvudsak naturvetenskapligt-experimentellt präglad tradition.

Litteratur

- Allardt, Erik, *Att ha, att älska att vara: Om välfärd i Norden*, Lund, Argos 1981
- Allardt, Erik, "Den sociala förankringens problematik", i *Förankringar*, Borgå, Söderströms, 1970
- Att forma regional framtid: tretton forskares syn på regionala problem. En rapport från Expertgruppen för regional utredningsverksamhet*, Stockholm, Liber 1978
- Berger, Peter L & Neuhaus, Richard John, *To Empower People: The Role of Mediating Structures in Public Policy*, Washington, D.C., The American Enterprise Institute 1977
- Black, Antony, *Guilds & Civil Society in European Political Thought From the Twelfth Century to the Present*, London, Mathuen & Co 1984
- Burke, Edmund, *The Philosophy of Edmund Burke: A Selection*

- from *His Speeches and Writings* Ed., w. and Introd. by Louis I Bredvold and Ralph G Ross, Ann Arbor: The University of Michigan Press, Ann Arbor Paperbacks 1967
- Burke, Edmund, *Reflektioner om franska revolutionen*, Stockholm, Contra 1982
- Christie, Nils, *Hvor tett et samfunn?*, Oslo, Christian Ejlers Forlag, Universitetsforlaget 1975
- Dahlström, Edmund, *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning*, Stockholm, Svenska Bokförlaget, Läromedelsförlagen 1968
- Dahrendorf, Ralf, *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*, London, Weidenfeld & Nicolson 1979
- Daun, Åke, *Strategi för gemenskap: Essäer om boendets och samvarons villkor*, Stockholm, Tiden 1976
- Durkheim, Emile, *Självmordet*, Lund, Argos Förlag 1968
- Eriksson, Robert, "Social förankring — en välfärdsdimension" *Plan* 1977:2—3: 93—103
- Eriksson, Robert och Rune Åberg red., *Välfärd i förändring: Levnadsvillkor i Sverige 1968—1981*, Institutet för social forskning, Stockholm, Prisma 1984
- Hayek von, Friedrich A, *The Counter-Revolution of Science: Studies on the Abuse of Reason*, Indianapolis, Liberty Press, Liberty Classics 1979
- Hayek von, Friedrich A, *Frihetens grundvalar*, Stockholm, Ratio 1983
- Inghe, Gunnar & Maj-Britt, *Den ofärdiga välfärden*, Stockholm, Tiden 1973
- Johansson, Sten, *Mot en teori för social rapportering* Rapport nr 2 från levnadsnivåprojektet, Institutet för social forskning, Stockholm 1979
- Langtidsprogrammet 1982—1985* St. Meld. nr 79, Planleggingssekretariatet, Oslo 1980—81
- Ljungberg, Carl Johan, "Frigör de autonoma grupperna: Intervju med Robert Nisbet", *Svensk Linje* 5—6/83
- Ljungberg, Carl Johan, *The Liberalism of Edmund Burke: The Idea of the Constitution*, Washington D.C., The Catholic University of America 1983
- Maier, Hans, *Anstösse: Beiträge zur Kultur- und Verfassungskritik*, Stuttgart, Seewald 1978
- Nisbet, Robert, *The Quest for Community*, London, Oxford

- University Press 1978
- Nisbet, Robert, *The Sociology of Emile Durkheim*, London, Heinemann 1975
- Regional utveckling och planering: 1970 års långtidsutredning*, Bil. 7, SOU 1971:16
- Socialvården: Mål och medel*, SOU 1974:39
- Titmuss, Richard M, *Essays on the Welfare State*, Boston, Beacon Press 1969
- de Tocqueville, Alexis, *Democracy in America*, A New Translation by George Lawrence, Ed. by J P Mayer, New York, Doubleday, Anchor Books 1969
- Tönnies, Ferdinand, *Community and Association*, Translation and Suppl by Charles P Loomis, International Library of Sociology and Social Reconstruction, London, Routledge & Kegan Paul 1955 (översättning av tyska originalet *Gemeinschaft und Gesellschaft* 1987)

Använda partiprogram

- Moderata Samlingspartiet*: Partiprogram, antaget vid partistämman i november 1984.
- Folkpartiet*: Frihet och rättvisa, Folkpartiets program, antaget vid Landsmötet 1982.
- Centerpartiet*: Partiprogram, antaget av extra riksstämman i Göteborg den 13—14 februari 1981.
- Socialdemokraterna*: Framtiden i folkets händer, Socialdemokratiskt program för medborgarskap och valfrihet, antaget vid partistyrelsens sammanträde i Göteborg den 14—15 juni 1984.
- Vänsterpartiet kommunisterna*: Partiprogram, antaget på 23:e partikongressen 26—29 oktober 1972, reviderat av den 26:e partikongressen 10—24 november 1981.
- Kristen Demokratisk Samling*: Partiprogram, december 1984.

Handlingsutrymme, anspråksnivå och välfärds-mätningar

Alienation och anomi

Två centrala inslag i sociologins idéhistoria utgörs av föreställningarna om *alienation* och *anomi*, vilka härrör ur Marx' respektive Durkheims tankevärldar. Bruket av dessa begrepp har med tiden blivit så omfattande och allmänt, att deras ursprungliga innebörder fördunklats. Båda har kommit att stå för negativa tillstånd, huvudsakligen av subjektiv art — missanpassning, normlöshet och främlingskap är några exempel på mer eller mindre vaga betydelser som förknippats med de klassiska begreppen.

Som tex Steven Lukes visat, är dock alienation och anomi mycket olikartade tillstånd, rentav varandras motsatser (Lukes 1967). Föreställningarna hos Marx och Durkheim vilar nämligen på diametralt skilda människosyner, båda med starka historiska rötter. För Marx står den goda individen i centrum med sin unika skapande förmåga och möjlighet till framåtskridande. Alienation föreligger när människans inneboende handlingspotential hämmas och förtrycks av den omgivning hon verkar i, så att hon slutligen står främmande inför sitt eget väsen. Hos Durkheim är individen i stället ett hot mot samhället. Ordningen och sammanhållningen måste skyddas mot de patologiska krafter som frigjorts i och med industrialismens genombrott. En av de största farorna är människan själv, vars omättliga begär måste stävjas av en utomstående överlägsen kraft — samhället. Anomi är det katastroftillstånd som råder när individernas an-

språk inte kunnat tyglas. Dess yttersta konsekvens är vågor av självmord.

Lukes infogar Durkheim och Marx i olika tanketraditioner, så att Durkheim gör sällskap med Hobbes och Freud, och Marx med Rousseau och de utopiska socialisterna: "För de förra är människan ett knippe av begär, vilka behöver regleras, tämjas, förtryckas, manipuleras och styras för den sociala ordningens skull, medan, för de senare, människan ännu är en ängel, rationell och god, och som behöver ett rationellt och gott samhälle i vilket hon kan utveckla sin sanna natur... För de förra är tvång, extern auktoritet och återhållsamhet nödvändiga och önskvärda för den sociala ordningen och individuella lyckan; för de senare är de en skymf mot förnuftet och en attack mot friheten." (Lukes 1967, sid 84.)

Alienation kännetecknas således av ett övermått av bindningar och en brist på valmöjligheter, för att använda Dahrendorfs termer. På motsvarande sätt karakteriseras anomi av brist på bindningar och ett övermått av valmöjligheter. Lägg märke till att man inte utan vidare kan förorda en "gyllene medelväg" mitt emellan de båda ytterlighetstillstånden. Perspektiven är verkligen olika, och det som framstår som farligt och destruktivt ur en synvinkel kan te sig gott och bejakande ur en annan.

Det är uppenbart att en stark förenkling görs genom att ställa Marx mot Durkheim på det här sättet, inte bara därför att de skrev om delvis skilda tidsperioder och sociala klasser. Av ovanstående diskussion att döma tycks det tex som om Marx skulle ha betraktat anomi som något positivt (om han fått chansen att ta ställning). För Durkheim var dock anomi ett tillstånd innanför kapitalismen, och därmed negativt även med ett marxistiskt synsätt. Poängen är emellertid att de två tänkarna representerar fundamentalt skilda uppfattningar om människan och hennes plats i samhället. Medan Marx ville frigöra individen, i övertygelse om den sanna frihetens positiva konsekvenser, så såg Durkheim på den enskilda människan med djup misstro (se även Asplund 1983, sid 291ff).

Det hindrar inte att förankring (eller bindningar) kunde ses som värdefull även av Marx, eller att frihet (valmöjligheter) var eftersträfvansvärd också för Durkheim. Men för den förre är den värdefulla förankringen en följd av frihet, ett självständigt val, eftersom människan naturligen är en social varelse som söker

gemenskap. För den senare gäller det omvända — friheten i god mening är en följd av förankring, en räddning undan rastlöshet och otillfredsställelse. Detta kan illustreras med de bådas syn på relationen mellan man och kvinna, och på äktenskapet. När alienationen upphört och människan därmed frigjorts, säger Marx, så är "förhållandet mellan man och kvinna... det naturligaste förhållandet mellan människa och människa... I detta förhållande visar sig också i vilken utsträckning människans behov är mänskliga behov, alltså i vilken utsträckning hennes medmänniska som människa är ett behov för henne, i vilken utsträckning hon i sitt privata liv samtidigt är en samhällsvara." (Marx 1844, sid 85.) En helt annorlunda uppfattning står Durkheim för: "När allt kommer omkring, vad är egentligen äktenskapet? Det reglerar de sexuella relationerna... Sexuella behov och drifter måste kontrolleras och regleras genom samhället, eftersom människokroppen ej förfogar över några sådana medel. Äktenskapet fyller denna funktion. ... (Det) reglerar helt och hållet våra passioner. På grund av att... (det) tvingar mannen att för alltid binda sig vid en och samma kvinna, anvisar de(t) honom också ett bestämt objekt för tillfredsställelse av emotionella och sexuella behov, och krymper därigenom hans horisont." (Durkheim 1897, sid 234.)

De skilda perspektiv på frihet och förankring som Marx och Durkheim representerar återspeglas på många sätt i senare samhällsforskning. Bl a är de av relevans för olika ansatser till att undersöka människors levnadsförhållanden, vilka skall diskuteras i nästa avsnitt.

Välfärds-mätningar

Mot slutet av 1960-talet kulminerade en lång period av stark ekonomisk tillväxt och samhällsförändring i Sverige, liksom på många andra håll i västvärlden. I denna tid, präglad av accelererande strukturrationalisering och urbanisering, hade de positiva konsekvenserna av bruttonationalproduktens ständiga ökning börjat ifrågasättas i den allmänna debatten. Den långvariga industrialiseringens effekter på människors hälsa, sociala relationer m m, och på naturmiljön, blev föremål för stark uppmärksamhet. Sambandet mellan ekonomisk tillväxt och välfär-

dens förändring betraktades inte längre som självklart och oproblematiskt, utan ansågs i stället kräva en empirisk granskning.

Vi kan här tala om en återkomst av sociologins klassiska problem — vad händer med människornas livsvillkor när det moderna samhället slår igenom med full kraft? Marx, Durkheim och andra socialfilosofiska pionjärer under decennierna kring det senaste sekelskiftet, urskilde mörka tendenser i sin samtid. Industrialiseringens positiva konsekvens, det växande välståndet, ägnades betydligt mindre uppmärksamhet än vad som sågs som farorna med utvecklingen. Främst gällde det transformeringen av arbetsförhållandena och andra förändringar i produktionen, vilka dock antogs leda till betydande omvälvningar av människans hela livssituation. Alienation och anomi är exempel på negativa konsekvenser av den moderna arbetsfördelningens explosionsartade framväxt.

Ett genomslag av farhågorna i större politiska sammanhang skedde dock knappast förrän just med den nyss berörda diskussionen på 1960-talet. Arbetarrörelsens långa kamp hade förutom demokratiska fri- och rättigheter i första hand gällt välståndsförhållanden — höjd levnadsstandard och kortare arbetstid. Det dominerande problemet var således länge hur industrisamhällets fördelar skulle utnyttjas och fördelas, medan ett systematiskt beaktande av dess eventuella nackdelar lät vänta på sig.

Sambandet mellan ekonomisk tillväxt och välfärdens förändring sattes alltså sent omsider i fråga i den offentliga debatten. Det blev en statlig utredning, låginkomstutredningen, som tog initiativ till en närmare granskning av problemet. En grupp sociologer vid Uppsala universitet fick uppdraget att kartlägga befolkningens levnadsförhållanden i en rad avseenden, av såväl ekonomiskt som icke-materiellt slag. Denna första sk levnadsnivåundersökning genomfördes 1968.

Den uppläggning som undersökningen fick bär på flera sätt spår av centrala moment i Marx' och Durkheims teoretiska perspektiv, vilket skall belysas i den följande framställningen. Mer eller mindre uttalat bygger undersökningsansatsen på viktiga antaganden om karaktären hos individen och hans omgivning, vilka kan ledas tillbaka till klassiska sociologiska föreställningar.

Kartläggningen av befolkningens levnadsförhållanden krävde

ett omfattande informationsunderlag, som inte på långt när kunde erhållas ur befintlig statistik. Ett representativt urval bland medborgarna behövde därför intervjuas om sina villkor. Men hur skulle intervjufrågorna utformas? Ett grundläggande syfte var att den insamlade informationen skulle vara värderingsrelevant, dvs att slutsatser om levnadsnivån var hög eller låg skulle vara möjliga att dra. Därigenom skulle jämförelser mellan olika kategorier i befolkningen kunna göras, liksom så småningom jämförelser över tid för befolkningen som helhet. Ett centralt problem var dock vem som skulle göra värderingen — den tillfrågade individen själv eller någon annan.

Mycket talade för att den enskilde individen själv skulle få värdera sina villkor. Ingen annan kan rimligen ha en bättre kännedom om just hans förhållanden. Ändå valde man i undersökningen att så långt möjligt bortse ifrån intervjupersonens egna bedömningar. Låt oss se på de överväganden som ledde fram till det beslutet.

Att be en individ värdera sina levnadsvillkor är närmast liktydigt med att fråga hur tillfredsställd han är med dem. På den mest allmänna nivån avser värderingen livet som helhet, dvs alla levnadsförhållanden sammantagna. Individens värdering kan i det fallet sägas vara ett resultat av tre faktorer: a) hans behovsstruktur, dvs vilka behov han anser viktiga att tillfredsställa; b) hans anspråksnivå, dvs vilken nivå han anser rimlig att uppnå vad gäller dessa behov; och c) hans faktiska villkor. Informationen om de sistnämnda blir därmed endast indirekt, eftersom den filtreras genom faktorerna a) och b). En möjlig precisering är att låta individens värdering avse specifika levnadsförhållanden, såsom inkomst, boende, sociala relationer, osv. På så sätt hålls behovsstrukturen under kontroll, så att bilden av de faktiska villkoren blir skarpare. Betydelsen av anspråksnivå kvarstår emellertid, vilket är mycket problematiskt.

Här kommer Durkheims resonemang om anomi in. Anomi är ett patologiskt tillstånd vid vilket människors anspråk är otyglade, en sjuklig avvikelse från det naturliga och normala. Under normala omständigheter är individens anspråksnivå ytterst måttfull. Det finns visserligen ingen inbyggd mekanism i människan som reglerar hennes begär, utom vad gäller de fysiologiska behoven. Men i stället träder samhället in som modererande kraft:

”Det är alltså inte sant, att mänsklig aktivitet kan vara helt fri från tvång och inskränkningar. Det finns inget socialt fenomen, som är av sådan karaktär. Eftersom varje levande varelse är en del av universum, står den alltid i ett visst förhållande till resten av omgivningen; dess karaktär och sinnesart, och det sätt på vilket det kommer till uttryck är följaktligen också beroende av andra varelser, som bromsar, reglerar och kontrollerar den. Individens privilegium är att de band han accepterar inte är fysiska utan moraliska — dvs sociala. Individen kan aldrig helt rätt påtvingas en viss fysisk-materiell omgivning, och styrs av den; hans handlingar kontrolleras och styrs av andra krafter, som är starkare än han, och vars överlägsenhet och dominans han klart är medveten om. Ty eftersom den större och bättre delen av individens existens står över det rent kroppsliga, behöver han aldrig bli slav under sådana behov; däremot måste han alltid underkasta sig samhällets krav och regler.” (Durkheim 1897, sid 211.)

Anspråksnivån håller sig närmare bestämt inom ganska snäva gränser kring vad individen vant sig vid att uppnå, och kring vad de personer i individens omgivning som han betraktar som sina likar uppnår. Det är när denna accepterade belöningskala plötsligt rubbas som anomi uppstår. Såväl uppsving som kriser i ekonomin, tex, kan därför få ödesdigra följder.

Det viktiga i det här sammanhanget är Durkheims tes om anspråkens anpassning till den faktiska situationen. Hur detta mer i detalj kan antas gå till diskuteras närmare längre fram. En betydelsefull konsekvens av resonemanget är i alla fall att välfärden i befolkningen mätt som tillfredsställelse kommer att ha en påtagligt mindre spridning än välfärden mätt som faktiska levnadsvillkor. Skillnader i välfärd mellan olika grupper och mellan skilda tidpunkter kan inte entydigt tillskrivas skillnader i faktiska förhållanden utan kan i okänd utsträckning vara en följd av variationer i anspråksnivån.

Det är dock inte utan vidare klart att det är just de faktiska levnadsvillkoren som är av relevans, snarare än människors tillfredsställelse med dem. Ett huvudargument för att rikta uppmärksamheten mot de förra var emellertid att levnadsnivåundersökningarnas resultat skulle kunna ligga till grund för politiska åtgärder. En politisk manipulation av medborgarnas tillfredsställelse är knappast önskvärd. Reformen och ingrepp av olika slag bör avse de yttre betingelser inom vilka individen

själv formar sitt liv, inte hans subjektiva bedömningar. Den politiskt intressanta informationen är därför uppgifter om faktiska förhållanden.

Den undersökningsansats som valdes blev därmed inriktad på *beskrivande* snarare än *värderande* indikatorer på levnadsnivån. Terminologin avser intervjufrågornas karaktär — de tillfrågade personerna ombeds att beskriva sina villkor, inte värdera dem. I stället för att ange sin tillfredsställelse med t ex hälsotillståndet, anger intervjupersonen om han erfarit vissa typer av sjukdomssymtom under den senaste tiden. På motsvarande sätt tillfrågas han om hur många rum hans bostad består av, och vilken utrustning av olika slag som finns där, snarare än om hur nöjd han är med bostaden. Genom sådana beskrivningar av en rad områden, eller levnadsnivåkomponenter, kan en utomstående bedömare ta ställning till om en persons förhållanden är bättre eller sämre än en annan persons, oberoende av de intervjuades anspråksnivåer.

Levnadsnivåkomponenterna definierades i termer av resurser, så att levnadsnivå kom att avse "individens förfogande över resurser i pengar, ägodelar, kunskaper, psykisk och fysisk energi, sociala relationer, säkerhet m m, med vars hjälp individen kan kontrollera och medvetet styra sina livsvillkor" (Johansson 1970, sid 25). Definitionen har senare utvidgats till att gälla resurstillgång "under givna förutsättningar" där de sistnämnda avses omfatta arbetsmarknad, bostadsmarknad m m (Erikson & Åberg 1984, sid 14; se även Erikson 1974, sid 275ff).

Den bärande tanken bakom denna definition är att människors levnadsvillkor bäst kan beskrivas med hjälp av begreppet "förfogande över resurser", ett begrepp som bygger på socialpolitiska idéer hos engelsmannen Richard Titmuss. Genom att ta fasta på individernas *förutsättningar* att själva forma sina liv, snarare än resultatet av dessa förutsättningar, betonas flera viktiga aspekter. För det första undgår man att behöva definiera det "riktiga" eller "bästa" sättet att leva, genom koncentrationen på resurser i stället för utfall. För det andra framhålls människans aktiva karaktär, hennes förmåga till självständigt och medvetet handlande. Givet att individen har tillgång till vissa grundläggande resurser, antas han själv kunna gestalta sitt liv på det för honom bästa sättet.

Här har vi alltså en direkt tillämpning av föreställningen om

frihetens grundläggande värde för människan, som återfanns också hos Marx. Definitionen av välfärdsbegreppet innebär att individens levnadsvillkor är bättre ju mer kontroll han har över dem, dvs ju större hans handlingsutrymme är. Detta avspeglar en tilltro till människans kapacitet att hantera en växande frihet, som går stick i stäv mot de varningar Durkheim utfärdade. Risken för anomi är således starkt nedtonad i levnadsnivåundersökningens referensram, medan tonvikten i stället är lagd på möjligheten att undanröja alienation. De klassiska begreppen hårdras naturligtvis en smula med en sådan formulering. Att låta alienation vara liktydig med låg levnadsnivå vore onekligen en trivialisering av Marx' idéer. Icke desto mindre är det uppenbart att den människosyn som ligger till grund för den svenska välfärdsteorin nära ansluter till den upplysningstradition där Marx hör hemma, med den goda och rationella individen i centrum.

För att konkretisera levnadsnivåbegreppet genom att urskilja de mest relevanta typerna av resurser, vidareutvecklades ett tidigare liknande försök utfört inom Förenta Nationerna (United Nations 1966). Ett huvudsyfte var härvid att begränsa definitionen av levnadsnivå till de områden som är föremål för kollektiva beslut och åtaganden i politiken. Det resulterande begreppet kom att omfatta nio komponenter:

1. Hälsa och tillgång till vård
2. Sysselsättning och arbetsförhållanden
3. Ekonomiska resurser och konsumentskydd
4. Kunskaper och utbildningsmöjligheter
5. Familj och social förankring
6. Bostad och närservice
7. Säkerhet till liv och egendom
8. Fritid och rekreation
9. Politiska resurser

Förfogandet över resurser mäts med hjälp av en mängd indikatorer, i form av intervjufrågor (och i vissa fall registeruppgifter), som kan sammanvägas till generella omdömen inom varje komponent.

Undersökningen 1968 har replikerats vid två tillfällen (1974 och 1981), varvid de flesta indikatorerna har sett likadana ut.

Denna begränsning, som endast undantagsvis torde vara bekymmersam, har varit nödvändig för att kunna beskriva förändringar av befolkningens levnadsvillkor. En omfattande rapport om levnadsnivåns utveckling under denna period, *Välfärd i förändring*, utkom våren 1984.

Sammanfattningsvis kan vi säga att levnadsnivåundersökningens uppläggning tar fasta på Durkheims tes om anspråkens följsamhet till de faktiska villkoren, och därför tillämpar en ansats med beskrivande i stället för värderande indikatorer. Medan Durkheim uppfattade samhällets förmåga att begränsa individens horisont som något positivt, ses emellertid detta inom den svenska välfärdsteorin som ett problem, åtminstone i mätteknisk mening. Som kriterium på goda förhållanden används handlingsutrymme snarare än förankring. I välfärdsbegreppets konkretisering ingår dock även förankring som en dimension, vilket framgick ovan. Med detta betonas att sociala relationer utgör en resurs för individen, att de ökar hans handlingsutrymme. Men förankringens närvaro som levnadsnivåkomponent antyder också en viss tvekan inför att uteslutande beakta individen vid bedömningar av välfärden. Om man inte kan ta för givet (som Marx gjorde) att väsentliga relationer mellan människor upprätthålls när den individuella friheten ökar, så måste även denna aspekt belysas vid empiriska undersökningar.

Det tycks således gå att urskilja två varianter av det problem som framkallade den första levnadsnivåundersökningen. För det första fanns ett behov av kunskap om hur stort människornas handlingsutrymme var i det moderniserade samhället. För det andra ville man ta reda på något om innebörden av detta handlingsutrymme, bl a för människornas förankring. Den förra frågan, som kan kallas Marx' problem, stod i fokus jämfört med den senare, som kan kallas Durkheims problem.

Anspråksnivåns bestämningsfaktorer

I det här avsnittet skall vi närmare diskutera vilka faktorer som kan antas bestämma en individs anspråksnivå. Detta kommer huvudsakligen att göras med hjälp av exemplet inkomst, dvs vilken inkomstnivå som individen kan tänkas eftersträva beroende på vilken situation han befinner sig i.

Det finns många resultat från samhällsforskningen som tyder på att människor inte tillämpar absoluta (fasta) kriterier som grund för sina värderingar och handlingar. Tre omtalade paradoxer kan få illustrera detta.

I den klassiska studien av den amerikanske soldaten under andra världskriget fann sociologerna Stouffer & DeVinney (1949, sid 250—258) att tillfredsställelsen med möjligheterna till befordran var klart större bland militärpoliserna än bland flygarna. Samtidigt var de faktiska befordringsmöjligheterna betydligt bättre i den sistnämnda kategorin.

I en analys av sparande och konsumentbeteende i USA kunde ekonomen James Duesenberry (1949, kap IV) konstatera att sparkvoten bland individer utgjorde en positiv funktion av inkomstnivå vid varje enskild tidpunkt. Ändå var sparandet konstant över tid trots avsevärda ökningar av genomsnittsinkomsternas storlek.

Det finns en ganska tydlig positiv samvariation mellan inkomst och uppgiven grad av lycka inom ett land vid en given tidpunkt. Inget motsvarande samband kan dock observeras mellan länder eller över tid, åtminstone inte över en nivå där svält och andra extremt negativa förhållanden eliminerats (Easterlin 1975, sid 105, 109; Scitovsky 1976, sid 139; Veenhofen 1984, sid 147ff, 192f).

Dessa tre paradoxer kan upplösas genom att införa en relativ dimension i analysen. En mellankommande variabel (eller ett filter) antas då förmedla inflytandet av faktiska förhållanden på individuella reaktioner. Denna variabel är *anspråksnivå*. I exemplet från den amerikanska armén kan militärpolisernas tillfredsställelse förklaras med att sannolikheten för befordran bedömts som liten, dvs anspråksnivån var låg. De som inte lyckats i detta avseende hade därför ingen större anledning till besvikelse, medan det fåtal som lyckats hade nått längre än vad de kunnat räkna med. Bland flygarna var det däremot de obefordrade som avvek från normalfallet, och erfor på så sätt vad Stouffer och hans medarbetare kom att kalla relativ deprivation. Längre fram diskuteras den mer exakta innebörden av detta inflytelserika begrepp.

Anspråksnivån tycks alltså till viss del vara beroende av individens objektiva villkor, dvs hans omgivning i *tid* och *rum*. Omgivningen i tid består av tidigare erfarenheter, medan den

rumsliga omgivningen är av social art. Låt oss först se hur anspråksnivån kan tänkas vara påverkad av sociala faktorer.

Den ovannämnde Duesenberry har formulerat en teori om relativ inkomst. Hans problem är att förklara varför inte sparkvoten höjs när realinkomsterna stiger, ett faktum som stred emot etablerad keynesiansk uppfattning. Keynes hade hävdat att konsumtionen stiger med inkomsten, men i en lägre takt, så att sparandets andel samtidigt ökar. Tvärsnittsdata syntes bekräfta detta. Men Duesenberry fann att konsumtionen ökade över tid även för dem vars inkomst var konstant. (En amerikansk genomsnittsfamilj med \$1500 i inkomst hade omkring 1920 sparat 8 procent av detta. Ett par decennier senare sparade en familj med motsvarande realinkomst ingenting (a.a., sid 26).) Duesenberry menar att konsumtionsökningen på sparandets bekostnad beror på vad han kallar "demonstrationseffekten", dvs inflytandet från omgivningens konsumtion. Denna analys ligger i linje med Veblen's klassiska studie av "conspicuous (iögonfallande) consumption".

Ett grundläggande postulat i teorin är att konsumtionsökning är ett dominerande mål i det moderna västerländska samhället. Att lyckas som medlem i samhället är nära förbundet med att ha en hög konsumtion. Individens självaktning är därför beroende av hans konsumtionsnivå. Men det finns inget absolut kriterium på vilken nivå som kan anses tillfyllest. När inkomsten stiger gör också konsumtionen det, och det finns i princip inget tak för denna process (jfr Durkheim). Den referenspunkt som individen kan använda utgörs av konsumtionen i hans omedelbara sociala omgivning. Om han befinner sig nedanför denna känner han sig otillfredställd och reagerar om möjligt med att öka sin konsumtion. Resultatet blir att konsumtionens andel av inkomsten, och därmed även sparandets, inte blir en funktion av inkomstens absoluta utan dess relativa nivå. Det är individens position i inkomstfördelningen som är utslagsgivande, så att sparkvoten är konstant över tid om inte fördelningen av inkomster förändras nämnvärt. Reala ekonomiska förbättringar är i sig utan betydelse. Denna hypotes visar Duesenberry vara förenlig med föreliggande data. (En alternativ tolkning har senare framförts av Milton Friedman och Franco Modigliani, där sparandet ses som bestämt av rationell planering över livscykeln, en tolk-

ning som i sin tur tillbakavisats av bla Lester Thurow.)

Den centrala mekanism som teorin postulerar är alltså att individen kontinuerligt jämför sig med sin sociala omgivning. Konsumtionen är i detta perspektiv ett sätt att visa status, ett sätt att bli aktad av andra och av sig själv.

Den brittiska antropologen Mary Douglas (1978) kritiserar Duesenberrys teori för att vara alltför specifik, dvs begränsad till en viss typ av motiv i en viss typ av samhälle. Hon söker i stället konsumtionens mer generella innebörd. Innebörden är kommunikativ menar hon — varor utgör resurser att kommunicera med, att göra sociala markeringar.

Konsumtionen är social i mycket bred mening, enligt Douglas. Den används till att skapa ordning i det myller av enskildheter som omger individen. Tid markeras med hjälp av olika slags maträtter, kläder och dekorationer. Dop, konfirmation, bröllop och begravning är ritualer, som tydliggör skiften mellan människans livsfaser, och kräver alla ett särskilt konsumtionsmönster. På motsvarande sätt markeras årstider, helgdagar och jubiléer med olika konstellationer av mat, kläder och prydnader. Också gränser och förbindelser mellan människor bekräftas genom konsumtionsritualer.

”Husmodern anländer hem med sin shoppingkorg: några saker i den reserverar hon för hushållet, några för fadern, några för barnen; andra är avsedda för den speciella förnöjelsen av gäster. Vem hon bjuder in till sitt hus, vilka delar av huset hon gör tillgängliga för utomstående, hur ofta, vad hon erbjuder dem för musik, mat, dryck och konversation, dessa val uttrycker och skapar kultur i dess generella mening” (Douglas 1978, sid 57).

Konsumtionen är således ett komplement till individens verbala kommunikationsförmåga — den uttrycker hans personlighet och hans förhållanden till omvärlden. Genom sin karaktär av språk är den i hög grad standardiserad, så att dess signaler kan tolkas. Det är därför väsentligt att individen har tillgång till konsumtionsresurser av tillräcklig omfattning för att kunna delta i det sociala liv som präglar de kretsar i vilka han rör sig. Om hans ekonomiska resurser är påtagligt mindre än den närmaste omgivningens, riskerar han att bli utestängd.

Den omdiskuterade distinktionen mellan absolut och relativ

fattigdom är av relevans här. Det var länge vanligt att definiera fattigdom i absoluta termer. I slutet av 1800-talet upprättade Seebohm Rowntree en lista över förnödenheter som kunde ses som oundgängliga för fysisk överlevnad i samtidens England. De familjer, vars inkomst inte räckte för att skaffa det nödvändiga i denna mening, sades vara fattiga. Med Rowntrees mått är fattigdom i modern tid närmast utrotad i vår del av världen. Samtidigt är det dock uppenbart att många familjer saknar möjlighet att leva ett normalt socialt liv beroende på mycket låga inkomster. På 1960-talet började därför ett relativt fattigdomsbegrepp att tillämpas. Utvecklingen gick i riktning mot att endast fördelningen av inkomster var av betydelse vid bestämningar av fattigdomens omfattning.

En fullständig relativisering är emellertid betänklighet av flera skäl, vilket bla den indisk-brittiske ekonomen och filosofen Amartya Sen (1983) påpekat. Det måste tex vara rimligt att säga att Indiens befolkning är fattigare än Storbritanniens, alldeles oavsett inkomstfördelningen inom respektive land. Kraftiga ekonomiska tillbakagångar i ett rikt land bör också kunna sägas medföra ökad fattigdom även om fördelningen skulle vara oförändrad. Lösningen i valet mellan en absolut och en relativ definition, hävdar Sen, ligger i att flytta uppmärksamheten från inkomstens storlek till vad man kan göra med inkomsten. Levnadsvillkoren bör värderas i termer av mänskliga förmågor (*capabilities*), anser han, något som vi återkommer till i det här kapitlet. De mest grundläggande förmågorna gäller fysisk överlevnad, och dessa besitter nästan alla människor i västerlandet. Den inkomst som krävs för detta varierar ganska litet över tid och mellan länder. Helt annorlunda förhåller det sig med *sociala* förmågor. Sen nämner här förmågan att leva utan skam, att delta i det sociala livet, och att ha självrespekt. I takt med den allmänna välståndshöjningen krävs allt större ekonomiska resurser för att ha en dräglig tillvaro i social mening, där dräglighet som för varje annan viktig förmåga är ett absolut begrepp. "Relativ deprivation, i det här fallet, är ingenting annat än ett relativt misslyckande i rymden av varor... vilket leder till en absolut deprivation i rymden av förmågor" (Sen 1983, sid 162).

Konsumtionen stiger när inkomsten stiger. Eftersom konsumtionen har en social eller kommunikativ innebörd, riskerar de som inte följer med i ökningstakten att bli socialt utestängda.

Den ekonomiska anspråksnivån bland individerna pressas därför kontinuerligt uppåt under perioder av realinkomstökningar. Hos Duesenberry var det jämförelser i sig som utgjorde den centrala mekanismen, medan det för Douglas och Sen mer är fråga om att de sociala förmågorna blir dyrare att upprätthålla. Början och slutet av processen är dock identiska mellan perspektiven — stigande konsumtion leder till stegrade anspråk.

Det är inte bara den sociala omgivningen som kan antas påverka individens anspråksnivå. Också hans egna tidigare erfarenheter är av betydelse. Upprepade misslyckanden och bakslag tenderar att sänka förväntningar och krav i det långa loppet, medan motsatsen inträffar vid upprepade framgångar. Psykologisk forskning ger ett gott stöd åt detta (se t ex Siegel 1957, sid 260 och Simon 1955, sid 110ff). Tillvänjning och sannolikhetsbedömning torde utgöra de förmedlande mekanismerna. Mot bakgrund härav kan det paradoxala sambandet mellan inkomst och lycka betraktas. På lång sikt anpassas anspråksnivån till faktiska erfarenheter och villkor. Människors genomsnittliga lycka kan därför förväntas vara ungefärligen konstant över tid, trots att de objektiva förhållandena förändras. Men vid varje enskild tidpunkt befinner sig många individer i en situation som avviker från vad de förväntat sig. För vissa har anspråksnivån överträffats, medan den för andra har visat sig vara för hög. Det synes då rimligt att anta att den förra kategorin är överrepresenterad i inkomstfördelningens övre skikt, och att den senare kategorin framför allt återfinns bland dem med relativt låga inkomster (Scitovsky 1976, sid 139). Om så är fallet skulle resultatet bli en positiv korrelation mellan inkomst och lycka i ett tvärsnittsmaterial, vilken också observerats. Denna intrapersonella förklaringstyp kan alltså utgöra ett komplement till de sociala förklaringsmodeller som tidigare diskuterades.

När vi nu har behandlat anspråksnivåns bestämningsfaktorer är det lämpligt att mer i detalj ange vilka konsekvenser som avvikelser från anspråksnivån kan tänkas ha. Det mest välutvecklade perspektivet härvidlag är teorin om *relativ deprivation*. Det senaste större bidraget står den amerikanska psykologen Faye Crosby (1976, 1982) för. Hon försöker sammanjämka ett antal tidigare, delvis olikartade modeller. Upplevd deprivation definierar hon som en typ av ilska i form av förbittring eller grämselse (1982, sid 21). Efter att ha laborerat med en hel uppsätt-

ning av förutsättningar för deprivation specificerar hon på empirisk väg en ganska enkel orsaksmo-
dell (1982, sid 152ff). För att känna sig depriverad från en företeelse X (som han saknar), måste individen vilja ha X samt anse att han förtjänar X. Dessa två förutsättningar samvarierar dock starkt, så att den som vill ha något oftast anser att han förtjänar det. Ytterligare två variabler är viktiga: observation av personer som har förmånligare villkor än individen själv och upplevelse av att ha det sämre än beräknat. Bägge variablerna förstärker deprivationen och påverkar dessutom de två ovan nämnda grundförutsättningarna.

Crosbys resultat vad gäller orsakerna till relativ deprivation tycks vara väl förenliga med det resonemang som tidigare förts i det här avsnittet. Att vilja ha en viss företeelse och att tycka sig förtjäna den förefaller i stort sett vara en omskrivning av anspråksnivå. Och det som bestämmer anspråken verkar vara faktorer i individens sociala omgivning samt karaktären av hans tidigare erfarenheter.

Enligt Crosby är upplevelsen av deprivation en mellankommande variabel och får således konsekvenser av olika slag. Dessa är av två huvudtyper — politiska och psykologiska. Om deprivationen vänds utåt, så försöker individen att förändra sin miljö i stor eller liten skala, t ex genom politisk verksamhet. Om deprivationen vänds inåt, så försöker individen förändra sig själv. Den inåtvända reaktionen kan emellertid också leda till nedsatt psykiskt välbefinnande. Det sistnämnda inträffar om handlingsutrymmet är litet eller obefintligt (1976, sid 99—101).

Teorin om relativ deprivation i ovanstående preciserade tappning är mindre generell än det breda perspektiv på relativitet som t ex Douglas anlagt. Det är diskrepansen mellan anspråk och utfall som i sig ger upphov till negativa konsekvenser. Den omedelbara följden är tämligen renodlat psykologisk. Om uppmärksamheten inte uteslutande riktas mot jämförelserna som sådana, utan snarare mot *skillnaderna* mellan individer, så kan andra konsekvenser än psykologiska också förväntas.

Tesen om anspråksnivåns föränderlighet är central inom sociologiskt och socialpsykologiskt tänkande, men står i skarp kontrast mot grundläggande antaganden i den neoklassiska ekonomiska mikroteorin om individers beteende. I det ekonomiska perspektivet är individens preferenser dels konstanta över tid, dels fullständigt oberoende av den sociala omgivning-

ens preferenser (se t ex Becker 1976, sid 5). Den ekonomiska människan vill alltid ha mer, t ex en större mängd varor, och begränsas enbart av vad som för tillfället är fysiskt möjligt, dvs budgetrestriktionen. Så fort denna restriktion försvagas genom att inkomsten stiger, så ökar också individens nytta. Eftersom detta är fallet oberoende av inkomstens storlek i utgångsläget, måste anspråksnivån antas vara extremt hög, även om ekonomerna inte använder en sådan terminologi. (Anspråken kan däremot knappast vara oändliga. Att nyttan ökar synes innebära att individen närmar sig en maximipunkt, hur avlägsen denna än må vara. Antagandet om stabila preferenser ger oss den ytterligare upplysningen att denna maximipunkt är orörlig.) En intressant implikation av detta är, att den ekonomiska teorin tycks förutsätta att *anomi* (enorma anspråk) råder i samhället. Vad Durkheim såg som ett patologiskt tillstånd med katastrofala konsekvenser ses i så fall inom den neoklassiska traditionen som en självklarhet.

Sten Johansson (1968) har applicerat tesen om rörliga anspråk på traditionell ekonomisk löneteori och kommer bl a fram till, att den neoklassiska modellen tycks vara ett specialfall av det mer generella socialpsykologiska synsättet.

”Om man bygger en teori på maximeringspostulatet bör man få en rätt god approximation till verkligheten för en viss typ av individer, nämligen de som är ’framgångsrika’. Deras anspråksnivå höjs ju kontinuerligt så att de sätter handlingsmålet högre och högre för varje (löne-)ökning som de får. . . . Vi skulle kunna ställa upp hypotesen att ju mer framgångsrik en individ har varit i det förflutna, i desto större utsträckning kommer han att fungera som ’economic man’. . . . Men en teori, som bygger på maximeringspostulatet, måste i somliga sammanhang peka direkt fel. . . . Med andra ord bör omvändningen av ovanstående hypotes också gälla, dvs att ju mindre framgångsrik en individ har varit i det förflutna, i desto mindre utsträckning kommer han att fungera som ’economic man’, dvs rationellt vinstmaximerande när han bjuder ut sin arbetsinsats till försäljning på marknaden” (Johansson 1968, sid 180).

I förbigående kan vi också med Johansson, efter bl a Hans L. Zetterberg och Gunnar Myrdal, notera att viktiga effekter av socialpolitiska åtgärder kan antas vara annorlunda i ett socialpsykologiskt perspektiv än vad många ekonomer tagit för givet.

Genom ett trygghetsskapande ekonomiskt "golv" skyddas medborgarnas anspråksnivå från att sjunka så lågt att deras marknadsaktiviteter hämmas. Tanken att en skoningslös ekonomisk omgivning piskar de mindre framgångsrika individerna att ta nya tag bortser från konsekvenserna av föränderliga anspråksnivåer.

Till sist i det här avsnittet kan det vara värt att kommentera en ansats inom sociologin som knyter an till föreställningar om relativ deprivation, men på ett sätt som ligger nära ekonomiska resonemang. Denna ansats brukar kallas utbyteteori eller rättviseteori (Homans 1961; Blau 1964). Huvudtanken kan sammanfattas på följande sätt:

"En individ i en utbytesrelation med en annan förväntar sig att vars och ens belöningar kommer att vara proportionella mot hans kostnader... och att hans nettobelöningar, eller vinster, kommer att vara proportionella mot hans investeringar. ... Ju mer till en individs nackdel som regeln om distributiv rättvisa brister i realisering, desto mer sannolikt kommer han att uppvisa det emotionella beteende vi kallar ilska" (Homans 1961, sid 232).

Trots att dess anhängare gärna ser utbyteteorin som en generell teori om mänskligt beteende, förefaller den vara alltför begränsad som modell över anspråksnivåns bestämningsfaktorer. Det är över huvud taget tveksamt om anspråksbegreppet spelar någon viktig roll i teorin, att döma t ex av ett påstående från Blau: "Fastän det systematiska studiet av socialt utbyte ställer distinkta problem, så är dess antaganden om nytto-maximering vid valbeteende inte mycket annorlunda än dem som ekonomen gör i studiet av konsumtion" (Blau 1964, sid 95). Tonvikten på bytesprocesser synes också vara begränsande, bla därför att anspråksnivån, som vi sett, kan påverkas av helt intrapersonella faktorer. En genomgång av kritiken mot detta perspektiv görs t ex av Crosby (1982, sid 27ff), där en huvudpunkt just är den bristande generaliteten. "Det största problemet med rättviseteori kan vara att den är för anspråksfull. ... (V)i tar hänsyn till mer än rättvisa vid fördelningen av resultat... och, ännu viktigare, vi tar hänsyn till mer än insatser vid bestämningen av vilka resultat som är rättvisa." Teorin kan dock även ges en mindre snäv tolkning, men riskerar då i

stället att bli substanslös (se tex Abrahamsson 1968).

I det här avsnittet har jag diskuterat anspråksnivåns variationer mellan olika individer för att klargöra hur problematiskt det blir att låta subjektiva bedömningar utgöra underlaget för välfärdsundersökningar. Kapitlet avslutas härnäst med att se närmare på vad det innebär att i stället använda resurser, eller handlingsutrymme, som kriterium på välfärd.

Välfärd som mål och som medel

I levnadsnivåundersökningens teoretiska referensram står resursbegreppet i centrum. I begreppets betydelse ligger att det i sista hand eftersträvaransvärda åstadkoms med hjälp av resurser, vilka alltså antas fungera som instrument i människors liv. Resurserna har inget värde i sig själva, de är endast medel för att uppnå något mål. Vilket är målet? Johansson undviker medvetet att vara explicit på denna punkt, men antyder ändå ett svar. ”Definitionen av levnadsnivå ... utesluter inte att det eftersträvaransvärda i sista hand ses som behovstillfredsställelse. Om behovsbegreppet görs tillräckligt vidsträckt så att det innefattar inte bara fysiologiska utan också psykologiska och kulturella behov, blir skillnaden mellan de två definitionerna ganska obetydlig” (Johansson 1979, sid 52).

Resurser kan således vara instrument för att uppnå behovstillfredsställelse. Här skulle jag emellertid vilja peka på en eventuell teoretisk inkonsistens. Den avgörande invändningen mot att mäta välfärd (eller levnadsnivå) som grad av tillfredsställelse var att detta inte skulle ge tillförlitlig information om individernas resurser. Den bristande tillförlitligheten antogs i sin tur vara en följd av en systematisk variation inom befolkningen vad gäller anspråksnivå. Men om sambandet mellan resurser och tillfredsställelse därmed är svagt, så kan vi inte heller tolka resurstillgång som ”möjlighet till tillfredsställelse”. En sådan tolkning är bara rimlig om anspråksnivån antas vara konstant — ett otillåtet antagande enligt undersökningens referensram. (Johansson skiljer dock mellan subjektiv och objektiv behovstillfredsställelse, och citatet ovan avser den senare. I vad mån denna distinktion upphäver det nyss angivna problemet är jag inte helt klar över.)

Nu behöver denna (möjliga) inkonsistens inte ha några allvarigare konsekvenser. Välfärdsteorin i Johanssons tappning bygger i endast minimal utsträckning på föreställningar om det goda livet, pga de mycket stora svårigheterna att uppnå samstämmighet i sådana frågor. Man kan likväl knappast helt gå förbi frågan om vad välfärden, mätt på det ena eller andra sättet, har för *mening* för människor. Uppfattningen att samhällsutvecklingen i sista hand endast kan värderas i termer av subjektivt välbefinnande synes vara relativt allmänt omfattad och är intuitivt rimlig.

Det finns dock en rätt välutvecklad kritik mot att se välfärdens mening, vilken vi kan kalla för välbefinnande, som något fullständigt subjektivt, dvs ett mentalt tillstånd hos individen. Så här skriver ekonomen och nobelpristagaren Arthur Lewis i ett tidigt inlägg i frågan, apropå värdet av ekonomisk tillväxt:

”Vi kan definitivt inte säga att en välståndsökning gör människor lyckligare. Vi kan inte heller säga att en välståndsökning gör människor mindre lyckliga, och även om vi kunde säga detta, så skulle det inte vara ett avgörande argument emot ekonomisk tillväxt, eftersom lycka inte är det enda goda i livet. Vi vet inte vad livets mening är, men om den vore lycka så kunde evolutionen lika gärna ha upphört för länge sedan, eftersom det inte finns något skäl att tro att människor är lyckligare än grisar, eller fiskar. Vad som skiljer människor från grisar är, att människor har större kontroll över sin omgivning; inte att de är lyckligare. Och enligt detta kriterium är ekonomisk tillväxt ytterst önskvärd. Argumentet för ekonomisk tillväxt är att den ger människan större kontroll över sin omgivning, och ökar därmed hennes frihet” (Lewis 1955, sid 421).

Här återkommer alltså föreställningen om frihet som uttryck för det goda livet, vilken vi tidigare förknippade med Marx’ tanke-tradition.

Den som för närvarande tycks diskutera detta mest ingående är den tidigare omnämnde Amartya Sen, som kritiserar användningen av nytta som kriterium på välfärd. Han urskiljer tre betydelser av nytto-begreppet och har invändningar mot alla tre (Sen 1985, 187ff). Den första betydelsen är lycka (happiness), som i den utilitaristiska traditionen ses som ett mentalt tillstånd. Sen menar att detta är alltför begränsat: ”Om en svältande spillra, överfallen av hungersnöd, slagen av sjukdom, blir

lyckliggjord genom någon mental betingning (säg via religionens 'opium'), så kommer personen att ses som välmående i detta mentala tillståndsperspektiv, men det vore helt skandalöst" (Sen 1985, sid 188). Men även om man accepterar betydelsen av mentala tillstånd, så är lycka ett snävt begrepp som sammanfattning av välbefinnande. Också sådana företeelser som stimulans, spänning och andra aktiva tillstånd borde vara av relevans.

Den andra betydelsen av nytta är tillfredsställelse av begär (desire fulfillment). Här anför Sen samma typ av argument i sin kritik som tidigare använts i det här kapitlet. Anspråksnivån är systematiskt kopplad till individens faktiska villkor, så att mätningar av tillfredsställelse registrerar såväl den rikes missnöje som den fattiges fördragsamhet, för att låna en formulering från Sten Johansson. "Begär avspeglar kompromisser med verkligheten, och verkligheten är hårdare mot somliga än mot andra" (Sen 1985, sid 191).

En tredje betydelse av nytta är den som används av framför allt ekonomer, nämligen valbeteende (choice). I denna version avvisas öppet alla möjligheter till jämförelser av olika personers uppnådda nytta. Även med detta förbehåll anför Sen som huvudinvändning att de alternativ individen faktiskt väljer inte nödvändigtvis motsvarar vad han skulle ha valt om han enbart tog hänsyn till sitt eget välbefinnande.

Sen vill i stället se välbefinnande som konstituerat av "fungeranden" och "förmågor" (*functionings* och *capabilities*). Fungeranden kan vara "aktiviteter (som att äta eller att läsa eller att se), eller tillstånd av existens eller vara, t ex att vara välnärd, att vara fri från malaria, att inte behöva skämmas över undermåligheten hos ens kläder eller skor" (1985, sid 197f). Förmågor är potentiella fungeranden: "En persons *mängd av förmågor* kan definieras som mängden av fungerande-vektorer inom hans eller hennes räckhåll. Vid undersökningar av välbefinnandeaspekten hos en person kan uppmärksamhet legitimt riktas mot personens mängd av förmågor och inte bara mot den valda fungerande-vektorn. Detta leder till att hänsyn tas till de positiva friheter i generell mening (friheten 'att göra detta', eller 'att vara denna') som en person har" (1985, sid 200f).

Det är uppenbart att begreppet "capability set" är snarlikt vad som i den svenska välfärdsteorin kallas "förfogande över resurser". Denna överensstämmelse tyder på att idéerna i levnads-

nivåundersökningens referensram är av tydlig relevans i den aktuella internationella diskussionen. På ett par viktiga punkter avviker dock Sens resonemang från Johanssons. För det första menar Sen att man måste ta hänsyn till att *värdet* av olika resurser varierar mellan individer, beroende på skillnader i biologiska, sociala och andra omständigheter. ”Ta, t ex, konsumtionen av *mat* å ena sidan, och fungerandet att *vara välnärd* å den andra. Förhållandet mellan dem varierar med (1) ämnesomsättningstakt, (2) kroppsstorlek, (3) ålder, (4) kön (och om en kvinna, huruvida hon är gravid eller ammar), (5) aktivitetsnivåer, (6) klimatförhållanden, (7) förekomst av parasitiska sjukdomar, (8) tillgång till sjukvård, (9) näringsfysiologisk kunskap, och andra influenser” (1985, sid 198f). I den svenska undersökningens perspektiv beaktas, åtminstone teoretiskt, vissa faktorer i individens omgivning som kan påverka resursernas värde (se t ex Erikson 1974), men inte påverkan från de mer personanknutna faktorerna i Sens exempel ovan.

För det andra, och mer centralt för det här avsnittets diskussion, tillskriver Sen en persons mängd av förmågor ett *egenvärde*. Johanssons avgörande invändning mot värderande (eller subjektiva) indikatorer på välfärd är av mätteknisk art — att informationen om faktiska villkor blir snedvriden med en sådan ansats. Han tycks inte utesluta att välfärdens mening, välbefinnandet, i sista hand är en fråga om individens grad av tillfredsställelse. Sens avvisande av det subjektiva perspektivet är starkare. Mängden av förmågor utgör inte bara en förutsättning för, utan är liktydig med, välbefinnande. ”Denna syn är besläktad med tanken att det goda livet inter alia också är ett liv i frihet. Det är en syn som har funnit tämligen värtaliga uttryck i många sociala och politiska filosofers skrifter” (1985, sid 202).

Diskussionen så här långt har lett fram till att frihet, eller handlingsutrymme, kan ses som avgörande för välbefinnande. Men vad är det närmare bestämt för typ av frihet som åsyftas? Detta är naturligtvis ingen liten fråga — här skall endast några mycket allmänna bestämmningar ges.

I de många olika definitioner av frihet som förekommer, kan en gemensam huvudpunkt sägas vara att friheten ses som beskur i den mån som individen hindras från att realisera sina avsikter. Det är vid preciseringar av de tre begreppen *individ*, *hinder* (eller begränsningar) och *avsikter*, som uppfattningar om

frihetens innebörd går isär (Lukes 1985, sid 71ff).

En extrem ståndpunkt i den liberala traditionen är då den följande: För det första ses individen enbart som summan av sina preferenser, dvs människan har inte någon definierbar natur som kan förverkligas eller kränkas. För det andra ses alla individens preferenser eller avsikter som lika viktiga att realisera, oavsett vad de gäller. För det tredje är hindren för avsikternas förverkligande a) externa och inte interna i relation till individen, b) positiva (förbud o dyl), inte negativa och c) personliga (dvs har en tydlig upphovsman), inte opersonliga.

En extrem ståndpunkt i annan riktning omfattar motsatsen på alla nyssnämnda punkter, och det är här Marx' frihetssyn återfinns. Individen ses som en, åtminstone potentiellt, autonom person som söker självförverkligande i naturlig gemenskap med andra individer. Alla avsikter och preferenser ses inte som likvärdiga — vissa av dem är t o m perverterade och avspeglar bristande självförståelse. Och de begränsningar som hindrar individen kan utöver vad liberalen erkänner vara såväl interna (tex svagt självförtroende), som negativa (låg inkomst eller utbildning mm), och opersonliga (marknadskrafter o dyl).

Dessa två kraftigt skilda perspektiv kan kallas den smala respektive breda frihetssynen. Valfärdsteorin i Johanssons eller Sens tappning (och som i fortsättningen rätt och slätt kallas valfärdsteorin) tycks rymma inslag från båda perspektiven.

Synen på *individen* ligger uppenbart närmast det breda perspektivet. Föreställningen om människan som en autonom och skapande varelse, och ej blott som en driftsutlevande maskin, är en central utgångspunkt.

Vad gäller värderingen av individens *preferenser och avsikter* är valfärdsteorin mer motsägelsefull. Å ena sidan avvisas bestämt individens subjektiva bedömning av sina villkor som grund för levnadsnivåmätningar, till stor del beroende på de ovan analyserade variationerna i anspråksnivå. Å andra sidan är den starka tonvikten på resurser (eller "capabilities") just ett uttryck för uppfattningen att den enskilda människan är förmögen att själv forma sitt liv på ett optimalt sätt. På det hela taget synes en sådan hög grad av neutralitet med avseende på individens preferenser höra hemma i den liberala frihetstraditionen.

Slutligen kan valfärdsteorins frihetsperspektiv bedömas genom dess syn på de *hinder* som begränsar individens handlings-

utrymme. De distinktioner som tidigare angavs i detta sammanhang var extern — intern, positiv — negativ, och personlig — opersonlig. Medan den smala (liberala) frihetssynen endast erkänner ena sidan av dessa distinktioner som relevanta hinder, erkänns båda sidorna i det breda perspektivet. Välfärdsbegreppet i den svenska levnadsnivåundersökningen måste i ljuset av denna terminologi anses bygga på den senare frihetstraditionen. Att begränsningar av handlingsutrymmet kan vara externa, positiva och personliga är oomtvistat. Den uppsättning av resurser som medför en hög levnadsnivå implicerar dock utan tvekan att också andra hinder är relevanta (se uppställningen av de nio komponenterna tidigare i kapitlet).

En *intern* begränsning är t ex lågt psykiskt välbefinnande, liksom kanske andra hälsoproblem. Exempel på *negativa* begränsningar har redan nämnts — små ekonomiska resurser och låg utbildning. *Opersonliga* begränsningar skulle kunna översättas till ofta oförutsedda företeelser på makronivå, såsom ekonomiska konjunktursvängningar. Dessa återverkar så på individers villkor, t ex i form av arbetslöshet.

Det är rentav möjligt att välfärdsbegreppet *huvudsakligen* omfattar resurser/hinder som ligger utanför en liberal frihetsuppfattning. Så t ex skriver Erikson & Åberg (1984, sid 15) att frihet i betydelsen demokratiska rättigheter antas råda i samhället, så att de resurser individerna förfogar över också kan utnyttjas. Detta är således en implicit förutsättning för undersökningen, inte något som anses behöva en empirisk granskning.

Handlingsutrymme i den välfärdsteoretiska meningen är alltså långtifrån detsamma som frihet i den liberala traditionen, men också mycket olikt ett marxistiskt frihetsbegrepp. Med en stark förenkling sades i ett tidigare avsnitt att tonvikten i levnadsnivåundersökningens referensram är lagd på möjligheten att undanröja alienation (snarare än på att minska risken för anomi). Motsatsen till alienation är emellertid, enligt Marx, kommunism, och en minskad alienation är inte möjlig under kapitalismen. Det är bl a därför han kan kombinera en tro på människan som autonom och skapande med en skepsis mot individens faktiska preferenser och avsikter. Autonomin, den reella friheten, är endast potentiell, och kommer att förverkligas först bortom revolutionen. Den mycket utopiska kommunistiska människan kan sägas ha följande drag:

”Framtidens medborgare är någon som är intresserad av och skicklig i att genomföra en mångfald av uppgifter, som föreställer sig alla objekt i termer av 'våra', som med sina medmänniskor delar en mästerlig kontroll över naturens krafter, som reglerar sina aktiviteter utan hjälp av externt pålagda regler, och som, sedd ur perspektivet av existerande sociala indelningar, inte kan skiljas från sina kamrater. Han (hon) är, i korthet, en briljant, högeligen rationell och socialiserad, human och framgångsrik skapare” (Ollman 1977, sid 39).

Levnadsnivåundersökningen syftar till att kartlägga befolkningens handlingsutrymme inom ramen för det rådande politiska systemet, och bygger således på antagandet att en utvidgad frihet är möjlig här och nu. Individen ses som autonom i den utsträckning som han har grundläggande resurser till sitt förfogande. Detta är ett större krav än inom den liberala frihetstraditionen, men betydligt mindre än vad som antas bli uppnått under kommunismen. Man kunde kanske kalla välfärdsteorins frihetsideal socialreformistiskt?

Sammanfattning

Vi inledde det här kapitlet med att jämföra Marx' och Durkheims klassiska föreställningar om alienation respektive anomi och de människosyner som dessa föreställningar vilar på. I det ena fallet ses individens frigörelse som positiv och självförverkligande och i det andra fallet som destruktiv. Den svenska levnadsnivåundersökningens teoretiska referensram följer i huvudsak Marx' tankelinje med handlingsutrymme som kriterium på välfärd. Durkheims tes om att människans anspråk normalt är följ samma till hennes faktiska villkor utnyttjas dock i mättekniskt syfte, så att en ansats med beskrivande i stället för värderande indikatorer tillämpas. Hur anspråksnivån närmare bestämt varierar mellan individer i olika levnadssituationer diskuterades i ett avsnitt, varvid det framgick hur problematiskt det blir att undersöka människors faktiska villkor på grundval av deras egna värderingar. Avslutningsvis preciserades den innebörd som handlingsutrymme har inom välfärdsteorin. Två förhållanden klargjordes. För det första att frihet inte bara är en

förutsättning för välbefinnande, utan också en aspekt av välbefinnande som sådant. För det andra att den välfärdsteoretiska betydelsen av frihet på viktiga punkter skiljer sig såväl från ett liberalt som ett marxistiskt perspektiv.

Litteratur

- Abrahamsson, B., "George Caspar Homans' teoretiska system", *Sociologisk Forskning* vol. 5, nr 4, ss 265—292, 1968.
- Asplund, J., *Tid, rum, individ och kollektiv*, Stockholm, Liber 1983.
- Becker, G.S., *The Economic Approach to Human Behavior*, Chicago University Press 1976.
- Blau, P.M., *Exchange and Power in Social Life*, New York, Wiley 1964.
- Crosby, F., "A Model of Egoistical Relative Deprivation", *Psychological Review*, vol. 83, nr 2, ss 85—113, 1976.
- Crosby, F., *Relative Deprivation and Working Women*, New York, Oxford University Press 1982.
- Douglas, M. & Isherwood, B., *The World of Goods. Towards an Anthropology of Consumption*, New York, Norton, 1978/1982.
- Duesenberry, J.S., *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1949/1959.
- Durkheim, E., *Själv mordet*, Uppsala, Argos 1897/1968.
- Easterlin, R.A., "Does Economic Growth Improve the Human Lot?" i David, P.A. & Reder, M.W. (red.) *Nations and Households in Economic Growth; Essays in Honor of Moses Abramowitz*, New York, Academic Press 1975.
- Erikson, R., "Welfare as a Planning Goal", *Acta Sociologica*, vol 17, nr 3, ss 273—288, 1974.
- Erikson, R. & Åberg, R. (red), *Välfärd i förändring. Levnads-villkor i Sverige 1968—1981*, Stockholm, Prisma och Institutet för social forskning 1984.
- Homans, G.C., *Social Behavior; Its Elementary Forms*, London, Routledge & Kegan Paul 1961.
- Johansson, S., "Socialpsykologiska synpunkter på ekonomisk löneteori", *Sociologisk Forskning*, vol. 5, nr 3, ss 173—190, 1968.

- Johansson, S., *Om levnadsnivåundersökningen*, Stockholm, Allmänna Förlaget 1970.
- Johansson, S., *Mot en teori för social rapportering*, Stockholm, Institutet för social forskning 1979.
- Lewis, W.A., *The Theory of Economic Growth*, London, George Allen & Unwin 1955.
- Lukes, S., "Alienation and Anomie" i *Essays in Social Theory*, London, Mac Millan 1967/1977.
- Lukes, S., *Marxism and Morality*, Oxford, Oxford University Press 1985.
- Marx, K., "De ekonomisk-filosofiska manuskripten", i *Människans frigörelse*. Skrifter i urval av S-E Liedman, Stockholm, Aldus/Bonniers 1844/1965.
- Ollman, B., "Marx's Vision of Communism: A Reconstruction", *Critique*, nr 8 (summer), ss 5—41, 1977.
- Scitovsky, T., *The Joyless Economy*, New York, Oxford University Press 1976.
- Sen, A., "Poor, Relatively Speaking", *Oxford Economic Papers*, vol. 35, nr 2, ss 153—169, 1983.
- Sen, A., "Well-being, Agency and Freedom. The Dewey Lectures 1984", *Journal of Philosophy*, vol 82, nr 4, ss 169—221, 1985.
- Siegel, S., "Level of Aspiration and Decision Making", *Psychological Review*, vol. 64, nr 4, ss 253—262, 1957.
- Simon, H.A., "A Behavioral Model of Rational Choice", *Quarterly Journal of Economics*, vol 69, ss 99—118, 1955.
- Stouffer, S.A. et al., *The American Soldier: Adjustment During Army Life*, vol 1, Princeton University Press, 1949.
- United Nations, *The Level of Living Index*, New York, The United Nations' Research Institute for Social Development 1966.
- Veenhofen, R., *Conditions of Happiness*, Dordrecht, D. Reidel Publishing Company 1984.

Sociala band och psykiska verkningar

De stora dikotomierna

Den samhällsvetenskapliga traditionen rymmer en mängd försök att dela in olika samhällstyper längs en axel. Ytterpunkterna på axlarna har fått olika beteckningar: "Gemeinschaft" (gemenskap) och "Gesellschaft" (samhälle) (Tönnies); "kontrakt" och "status" (Maine); mekanisk och organisk solidaritet (Durkheim); "folk" och "urban" (Redfield); traditionell och rationell organisation (Weber) osv. Med en gemensam benämning skulle man kunna kalla den här traditionen för "förtätningstraditionen", eftersom den - med ett begrepp lånat från Emile Durkheim - fokuseras på graden av förtätningar i de sociala relationerna.

Det verkar som om den underliggande begreppsskillnaden uppstod redan i antiken, när socialfilosoferna började fundera över kontrasten mellan den livsform som utvecklas på landsbygden och den som utvecklas i städerna. Under 1800-talet kom den gamla kontrasten att uttryckas som uppfattningar om olika samhällstyper, som t ex skillnaden mellan primitiva och civiliserade samhällen, eller mellan jordbrukssamhällen och industrisamhällen. Sådana motpoler uttrycktes som extremvärden på de förklarande variablerna som t ex betydelsen av storfamiljer, utbredningen av allmängiltiga normer eller omfattningen av arbetsdelning. Universalism och partikularism, neutrala och affektiva relationer, instrumentella och expressiva handlingar,

specifik och diffus orientering etc är också begrepp som har viss släktskap med dessa dikotomier.

Under 1960-talet fick sådana uppdelningar ånyo aktualitet dels genom ett ökande intresse för alienering, dels på grund av upplösningstendenser i storstäderna, som bla visade sig i en ökad ungdomskriminalitet. Böcker med titlar som *Man Alone*, *The Quest for Community* etc publicerades. Dessa böcker framställer livet i städerna som anonymt, fragmentariskt och splitttrat i motsats till livet på landsbygden med täta personliga kontakter och en social gemenskap som sträcker sig över hela livstiden med sociala band som integrerat hela lokalsamhället. Dessa uppfattningar förstärktes även under mellankrigstiden, då speciellt fascismens framväxt förde med sig en rädsla för storstädersnas och mass-samhällets destruktiva krafter, där ensamma och isolerade människor kunde ryckas med av auktoritära strömningar.

Detta synsätt har ofta lett till uppfattningen att det var mycket bättre förr — drömmen om en tidigare guldålder eller ett Arkadien — där banden var mycket tätare och relationerna varmare, barnen lydigare och ungdomarna artigare, makarna mer trofasta och grannarna mer hjälpsamma. Under 1970-talet har sådana uppfattningar kommit till uttryck både i böcker som t ex Nils Christies *Hvor tett et samfunn?* och i samhällsplaneringens "nätverksbegrepp". Visserligen hade många av inslagen i debatten mer prägel av ideologi än av analys, och de fördes ofta fram av forskare som själva bodde i städer.

Denna nog så ensidiga syn på huvudtendenserna i samhällsutvecklingen har utmanats av andra forskare som gjort gällande att smågrupperna är "alive and well". "Arbetarkollektivet" har fått en renässans på arbetsplatserna, familjenätverken fungerar i östra London, idrottsföreningarna florerar i Oslo, röstandet påverkas av kamrattrycket och nyhetstolkningen sker i en "two-step flow of information". På 1950-talet kom George Homans bok, *The Human Group*, vars huvudtes var att icke formaliserade relationer, t ex vänskap, uppstod på grund av formella organisationer som förde folk samman.

Insikter om smågruppernas betydelse har haft stor inverkan också i vårt samhälle, t ex "självstyrande grupper", Volvos Kalmarfabrik till studiecirklar och sensitivitetsträning.

Bilden av samhället som alltmer atomiserat och anonymt är med andra ord inte helt entydig.

Vid sidan av förtätningstraditionen finns det ytterligare en tradition inom det västerländska samhällstänkandet som skulle kunna kallas "den materialistiska traditionen". Utgångspunkten för denna är att i många samhällen har en betydande del av befolkningen levat i fattigdom. Beskrivningarna av brist på mat och svält, hungersnöd och folkvandringar är många. Drömmarna om välstånd har tagit sig många uttryck — från religiösa föreställningar om sagans Slaraffenland till revolutionära teorier om hur samhället skall förändras för att alla här och nu ska få njuta ett större välstånd.

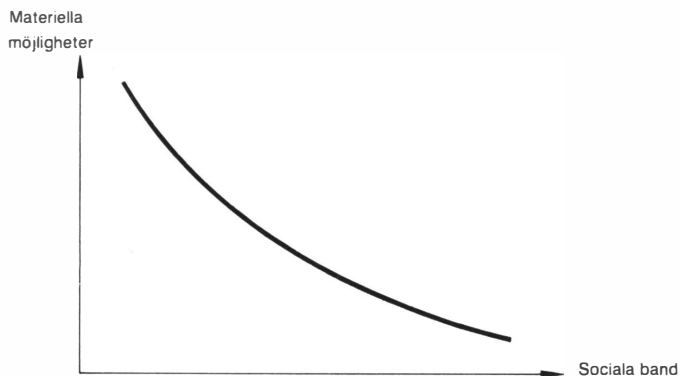
Parallellt med dessa drömmar om materiell förbättring har det funnits andra tänkare som betonat materialismens faror. Att omge sig med alltför många saker kan ge en känsla av tomhet. Vällävnad kan för den enskilde individen vara ett lika allvarligt hot som svält. Överflödssamhällets valfrihet kan skapa både förvirring och leda. Den traditionen har tagit sig uttryck i olika slags samhällskritik, som spänner från angrepp på kommersialism och reklam (tex i Vance Packhard's *The Hidden Persuaders*) till kritik av fackföreningar som ställer orimliga lönekrav (tex debatten om norsk och svensk lönepolitik) eller hävdandet av den klassiska myten om att armod föder skaparkraft.

Både i förtätningstraditionen och den materialistiska traditionen finner man ofta en föreställning om den gyllene medelvägen. Det vill säga, man föreställer sig att extremvärdena längs axeln ger negativa verkningar medan värdena i mitten har positiva effekter. I *Suicide* föreställer sig Durkheim att såväl stark reglering av socialt beteende (fatalism) som normlöshet (anomi) ger hög självmordsfrekvens. Och liknande föreställningar är utbredda när det gäller materiella möjligheter, där både fattigdom och överflöd är extrempunkter med negativa verkningar.

Nu kan man koppla samman de två dimensionerna och se dem som axlarna i ett koordinatsystem. Det är på sätt och vis det Ralf Dahrendorf har gjort när han längs ena axeln ställer upp sociala band (*ligatures*) och längs den andra materiella möjligheter (*opportunities*). Detta kan illustreras som i figur 1.

Dahrendorf föreställer sig alltså att det finns en utbytbarhet mellan dessa dimensioner, som illustreras av kurvan mellan axlarna. Med Dahrendorfs tillspetsade formulering: "Sociala band utan valfrihet är förtryckande, medan valfrihet utan band är meningslös" (Dahrendorf 1979 s 31).

Figur 1. Förhållandet mellan "ligatures" (sociala band) och "opportunities" (materiella möjligheter) i Dahrendorfs modell.

Med andra ord ser Dahrendorf valmöjligheter (opportunities) och sociala band (ligatures) som tvärgående (ortogonala) dimensioner, där en förbättring i den ena dimensionen kan leda till en försämring i den andra och att det gäller att hitta den optimala kombinationen.

I figur 1 är kurvan böjd in mot axlarnas skärningspunkt. Men det är självklart möjligt att tänka sig en kurva som böjer sig bort från origo så att kombinationer existerar som är mer optimala än andra. Och på samma sätt är det möjligt att tänka sig olika blandformer.

Innan vi återvänder till problemställningen som är förbunden med denna tankemodell, kan det emellertid vara värt att betrakta förtätningstraditionen respektive den materialistiska traditionen var och en för sig.

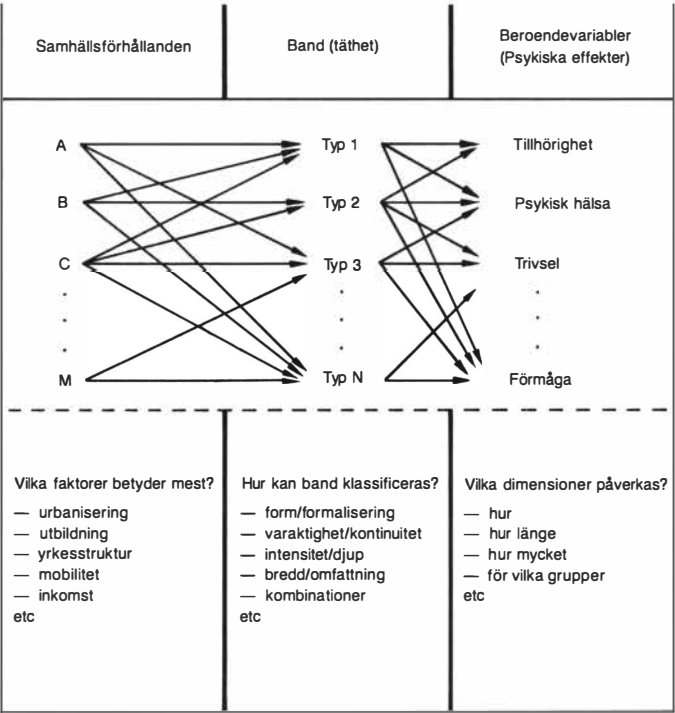
Grundmodell

Om man vill studera verkningarna av variationer i sociala förtätningar empiriskt, kan man göra detta med hjälp av en modell i tre nivåer.

Mellanliggande variabler kan vara olika slags *band*: vänskaps-

relationer, familjetillhörighet, nätverk mellan grannar etc. Här kan man således hitta olika uttryck för sociala *förtätningar*. Man tar reda på vilka dimensioner som bör analyseras och om några av dessa dimensioner är av mer grundläggande betydelse än andra.

Figur 2. Kausala samband mellan samhällsförhållanden, sociala band och olika beroende variabler.

Dessa förutsätts ha verkningar på en mängd *beroende* variabler: *socialpsykologiska* och *psykiska* storheter, som mental hälsa, trivsel, tillhörighet, förankring, prestationsförmåga etc.

På motsvarande sätt förutsätts att olika *bakgrundsvariabler* eller samhällsförhållanden påverkar de band som formas, hur långvariga de blir etc. Här kan man också föra in olika *materiella förhållanden* som orsak till variationer i de sociala banden och man kan uppnå olika typer av korsverkningar.

Modellen kan illustreras som i figur 2. Här finns de kausala sambanden mellan samhällsförhållandena som bakomliggande variabel, sociala band som mellanliggande och olika beroende variabler listade. Under var och en av dessa variabelgrupper listas därpå några av de frågor man kan ställa om dem.

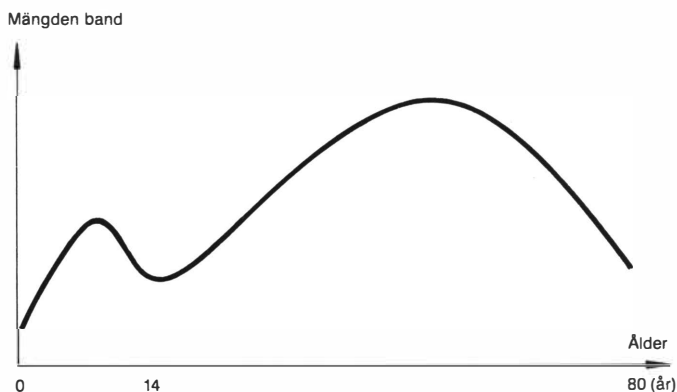
Exempel på problemställningar

Nedan ges tre exempel på problemställningar som kan diskuteras utifrån schemat i figur 2.

A. Livsfaser och sociala förtätningar

Olika slags band knyts i olika skeden av livet och ofta till följd av nya formella organisationer: hemmiljö, daghem, skola, universitet och arbetsplatser. Å andra sidan präglas livets olika skeden också av mer eller mindre omfattande brott av band: under tonårstiden bryter man upp från idrottsklubbar, byter vänner till följd av skolbyten osv. Pensioneringen kännetecknas av att man tappar kontakten med arbetskamrater och efter hand också förlorar sina vänner på grund av dödsfall eller för att man får svårare att förflytta sig. En sådan utveckling över livets olika skeden kan illustreras på följande sätt.

Figur 3. Ett tänkt samband mellan ålder och mängden sociala band.

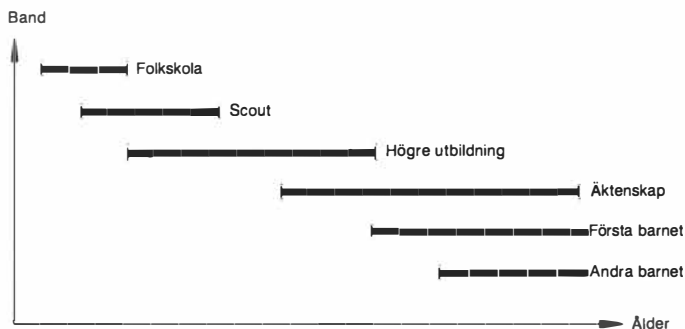
Bland de uppgifter man skulle kunna tänka sig är att kartlägga livscykelns utveckling. När knyts olika slags band? När klipps de av; när sker detta frivilligt, t ex till följd av att man lämnar en förening, och när sker det mer ofrivilligt, t ex till följd av att man flyttar?

I förlängningen av detta kan man också fråga sig vilka band som är viktigast för olika grupper i olika skeden av livet? Skiljer sig sårbarheten vid olika slags brutna band för människor i olika skeden av livet?

B. Livsfaser — kopplingar och varaktighet

Olika typer av band, t ex vänskapsrelationer, har olika varaktighet. Vissa kan sträcka sig över ett helt liv, som t ex familjekontakter, medan enskilda kamratrelationer bara varar så länge man rent organisatoriskt är verksamma inom en gemensam ram, t ex under militärtjänsten. Olika slags band har inte bara olika varaktighet — några råkar också sammanfalla i tiden. Exempelvis sammanfaller för många ett nytt jobb och nya grannar med familjebildning och det första barnet. Fördelningen av varaktighet och kopplingar i olika skeden av livet är i sig ett intressant tema för studier. Delar av detta behandlas i USA under etiketten "the spacing of life events" (Weisbrod). Det kan i diagramform illustreras som i figur 4.

Figur 4. Varaktigheten av olika typer av bindningar.

Med utgångspunkt i ett sådant schema kan man kartlägga olikheter mellan grupper utifrån typiska mönster, hur olika livsförhållanden påverkar, om det finns olikheter mellan människor som flyttar mycket och sådana som är bofasta och vilka psykiska verkningar upprättandet av olika typer av sociala band får.

C. Brott med den klassiska traditionen

Som nämnts i inledningen har man i den klassiska traditionen opererat med "de stora dikotomierna". Men snarare än att betrakta formell organisation och informella relationer som extremvärden på en axel kan man se dem som olika dimensioner som kan kopplas ihop på olika sätt. Enklast kan detta illustreras med hjälp av en fyrfältstabell som i figur 5.

Här kan i princip alla möjliga samband tänkas för olika samhällsområden, och man kan tänka sig olika utvecklingstenden- ser i skilda historiska faser. Den klassiska tesen är att formell organisation ses som ett alternativ till nära och täta relationer. En alternativ tes är en som, i överensstämmelse med Homans, skulle kunna formuleras på följande sätt: *Formell organisation skapar och upprätthåller smågrupper*. Detta kan man t ex få stöd för i Lipset, Trow och Colemans *Union Democracy*. Den sk *knippe- hypotesen* går ut på att folk i politiska sammanhang inte uppträ- der som isolerade atomer utan i sociala molekyler, och att for- mella organisationer fungerar bättre när de stimulerar till bil- dande och upprätthållande av smågrupper (jfr Hernes i *Demo- krati og politiske ressurser*).

Figur 5. Samband mellan formell organisation och informella relationer.

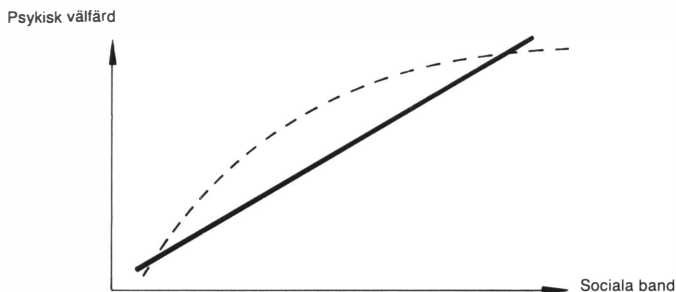
		Informella relationer	
		Lösa	Täta
Formell organiserings	Hög		
	Låg		

Socialpsykologiska verkningar

Ett av huvudmålen för analysen är att kartlägga vilka socialpsykologiska verkningar olika slags band har. En sådan problemställning måste specificera både *när* dessa verkningar gör sig gällande och *hur länge* verkningarna varar. Som exempel kan nämnas psykologiska teorier om barndomsupplevelser som avsätter sig som permanenta drag i personligheten, tex i kontrast till upplevelsen av en förlust (brott av band) genom dödsfall eller skilsmässa senare i livet.

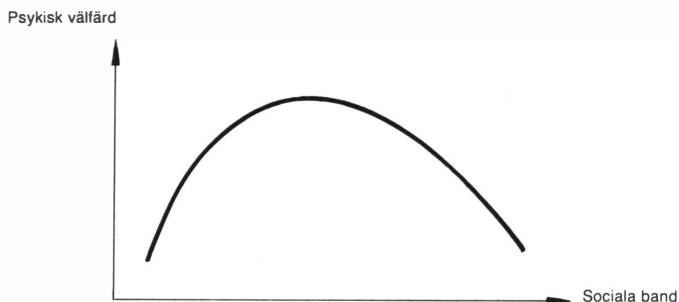
Man kan säga att det finns två huvudklasser av teorier som behandlar verkningarna av sociala band. Den ena förutsätter en monoton ökning av välbefinnande eller välfärd till följd av starkare sociala bindningar. Detta kan i sin enklaste form framställas som i figur 6.

Figur 6. Monotona samband mellan omfattningen av sociala band och upplevelsen av psykisk välfärd.

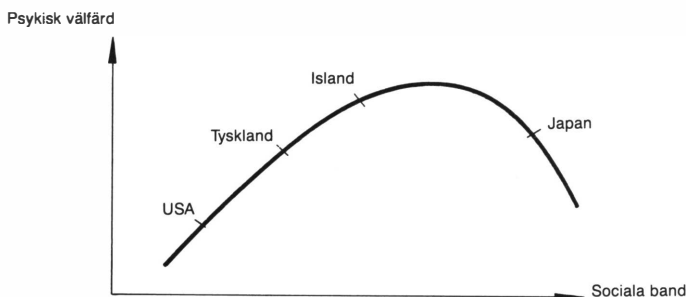
gativa verkningar på grund av för stor social kontroll. Därför är det bästa, rent socialpsykologiskt, ett mellanläge. Detta kan illustreras på följande sätt:

Figur 7. Ett tänkt samband mellan sociala bindningar och psykisk välfärd.

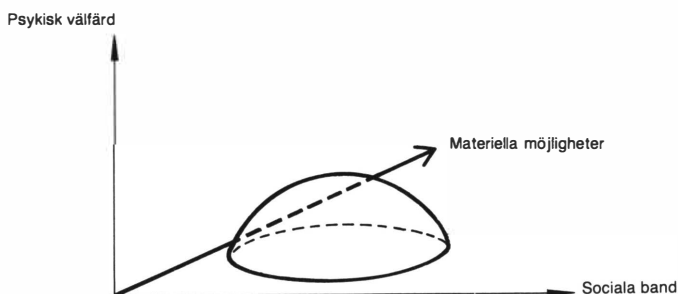
Som tidigare nämnts är Durkheim inne på den tankegången i sin analys av de sociala orsakerna till självmord. Utifrån en sådan tankegång skulle det också teoretiskt vara möjligt att märka ut var olika grupper eller nationer hör hemma, t ex som i figur 8. Komparativa analyser skulle också kunna ge viktiga empiriska bidrag för att utveckla teorier om orsakssammanhang. Självfallet är det i detta sammanhang viktigt att undersöka de varierande verkningarna på olika typer av sociala band.

Figur 8. Ett tänkt samband mellan sociala band och psykisk välfärd i några länder.

Det är uppenbart att man skulle kunna genomföra motsvarande resonemang för den materialistiska traditionen, precis som vi just illustrerat med förtätningstraditionen. Till exempel skulle man kunna rita en figur som svarar mot relationen i figur 8, där axeln för de sociala bindningarna är utbytt mot materiell välfärd som ger stor individuell frihet. På så sätt skulle man kunna kombinera de bägge figurerna till en tredimensionell figur, som i figur 9, vilken knyter an till Dahrendorfs resonemang.

Figur 9. Ett tänkt tredimensionellt samband mellan sociala band, materiella valmöjligheter och psykisk välfärd.

De verkningar av de materiella förhållandena man i så fall skulle kunna fastställa skulle vara helt andra än dem som uttrycks via de sociala bindningarna.

Relationer och resurser

Som tidigare nämnts tycks det som om Dahrendorf ser på

”opportunities” och ”ligatures” som oberoende faktorer. Det är ett betraktelsesätt som här ska ifrågasättas.

Tankegången skulle då vara att relationer och resurser inte är motpoler till varandra utan tvärtom avspeglings av samma underliggande förhållande. Till exempel: Om jag kan skaffa mig en intäkt, som ju är en resurs, är det för att jag befinner mig i en ekonomisk relation, där andra efterfrågar de tjänster jag har att erbjuda. Samtidigt har andra tillgång till kontrollen över resurser som jag gärna vill ha.

Lägg märke till att man tar hänsyn till såväl inter- som intrapersonliga förhållanden. Det var och en kontrollerar som är av intresse för andra är det interpersonliga; fördelningen av intressen för och önskemål efter olika saker är det intrapersonliga. Det förra rör sig om sociala förbindelser medan det senare gäller psykiska preferenser.

Men det är just kopplingen som ger resurser: andra människors intresse för det jag kan kontrollera utgör mina resurser, medan mitt intresse för det andra människor kontrollerar utgör deras resurser.

Detta kommer till uttryck i prisförhållandet mellan olika varor. Det *framträder* som ett förhållande mellan varorna, men det förhållandet är ju i själva verket härlett. Det är ju människors preferenser sammanvägda med deras inkomster som skapar prisskillnaderna mellan olika varor. Samtidigt är dessa prisskillnader också ett uttryck för efterfrågan på personens tjänster, eller uttryckt på ett annat sätt: prisskillnaderna mellan olika varor döljer sociala relationer, samtidigt som de sociala relationerna i form av kontroll över de efterfrågade varorna ger aktörerna deras resurser i relation till detta.

Den som ursprungligen brottades med detta problem var Karl Marx. Han kallade det för ”varornas fetischkaraktär” och formulerade det på följande sätt:

...arbetsprodukternas varuform och värdeförhållande. Denna är ett uttryck för ... (Marx' Kapitalet, kapitel 4)

Det är med andra ord en klassisk synpunkt att resurser som framträder som relationer mellan ting maskerar underliggande relationer mellan människor. Relationerna mellan människor i form av beroendeförhållanden är det som ger resurser i transak-

tionerna dem emellan. Detta kan generaliseras långt utanför marknadsrelationer, ja till sociala relationer över huvud taget. (Formaliseringen av detta visas i appendix.)

Smågrupper och kollektivorientering

Det är viktigt att slå fast att de sociala beroendeförhållandena i smågrupperna gärna skapas inne i större sociala gemenskaper, t ex på marknaden eller inom det politiska livet. Graden av psykiskt välbefinnande i samhället kommer att bero på såväl smågruppernas sociala band som av den kollektivorientering man finner i storsamhället.

Detta kan illustreras som i figur 10. Med kollektivorientering menas här den lojalitet som finns i "storsamhället" — t ex i form av nationalism. Med täta smågruppsrelationer menas förstås de personliga band som etableras mellan medlemmarna av en primärgrupp.

Figur 10. Kombinationer av täta och lösa smågruppsrelationer med hög och låg grad av kollektivorientering.

		KOLLEKTIVORIENTERING	
		Hög	Låg
SMÅGRUPPS- RELATIONER	Täta	Patrull	Yrkeskollegor
	Lösa	Demonstrationståg	Anomi

Som framgår av figuren kan en militärpatrull illustrera en kombination av en tät smågrupp och hög grad av kollektivorientering. Täta relationer, utan särskilda intressen riktade mot storsamhällets kollektiva mål, kan illustreras av en ungdomsgrupp. I en demonstration kan en stark lojalitet mot storsamhället skapa en känsla av överordnad tillhörighet utan att man känner den som går bredvid i ledet särskilt väl. Slutligen finns ett tillstånd präglad av anomi, där individerna är lösryckta atomer —

alltså varken sammankopplade i smågruppernas molekyler eller känner någon skyldighet mot storsamhället.

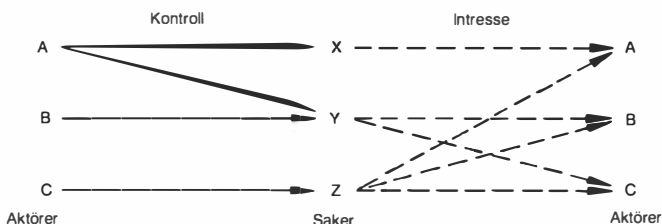
Poängen med detta exempel är att visa, att de frågor Dahrendorf ställer också kan vinklas på annat sätt och ge upphov till andra viktiga impulser utöver dem han själv väckt.

Appendix

Enklast kan sammanhanget mellan relationer och resurser illustreras med hjälp av en modell för kollektiva beslut som utvecklats av James S. Coleman (1973). Denna modell kan visas vara analog med ekonomiska modeller för rent utbyte.

Utgångspunkten är att vi har att göra med *aktörer* och *saker* sammankopplade på två sätt: varje aktör har del i kontrollen över utfallet av sakerna och var och en av dem har ett intresse i någon av sakerna. Detta kan illustreras som i figur 11.

Figur 11. Aktörer (A, B och C) och saker (X, Y och Z) sammankopplade genom intressen i och kontroll över sakernas utfall.

I denna figur har A full kontroll över X, delar tillsammans med B kontrollen över utfallet av Y, medan C har full kontroll över Z. A har intressen i utfallet av X och Z, medan B och C bägge är intressenter i Y och Z.

Här har vi bestämda relationer mellan aktörerna i form av beroendeförhållanden. Text är A beroende av C för att uppnå det han önskar med hänsyn till sak Z, eftersom sak Z är under C:s fulla kontroll. Uttryckt på ett annat sätt: relationer (ligatures) mellan aktörerna *förmedlas* genom de intressen och den kontroll de knyter till olika saker. X, Y och Z behöver inte alls vara av rent ekonomisk natur (text kontroll över och intresse av olika tjänster). De kan också vara av personlig natur, text kan en "sak" vara social hänsyn.

Frågan är denna: vad är resurser i detta system av relationer?

Svaret är att resurserna ligger i beroendestrukturen mellan aktörerna.

Om vi skall uttrycka B:s beroende av A kan det göras med hjälp av följande formel:

$$(1) \quad \left[\begin{array}{c} \text{B:s beroende} \\ \text{av A} \end{array} \right] = \sum_k \left[\begin{array}{c} \text{B:s intresse} \\ \text{av sak k} \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} \text{A:s andel av kontrollen} \\ \text{över utfallet av sak k} \end{array} \right]$$

Som framgår av denna formel utgör B:s beroende av A en produktsumma. Beroendet är lika med de saker B har intresse av sammanvägda med A:s kontroll över utfallet av dessa saker, summerade över samtliga saker.

Det går nu att visa att A:s resurser i detta system är lika med A:s andel av kontrollen över alla saker som aktörerna knyter intresse till. När många aktörer knyter starkt intresse till utfallet av en viss sak, är det värdefullt att ha stor del av kontrollen över den, eftersom intressenterna kommer att vara villiga att ge mycket för att få det utfall de önskar sig. Detta kan uttryckas med hjälp av följande formel:

$$(2) \quad \left[\begin{array}{c} \text{A:s resurser} \end{array} \right] = \sum_k \left[\begin{array}{c} \text{Värdet av} \\ \text{sak k} \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} \text{A:s andel av kontrollen} \\ \text{över utfallet av sak k} \end{array} \right]$$

I denna formel används ett begrepp som inte definierats, nämligen "värdet av sak k". Som tidigare nämndes ökar värdet av att kontrollera en sak med antalet aktörer som knyter starka intressen till utfallet av saken. Med hjälp av en formel kan detta uttryckas på följande sätt:

$$(3) \quad \left[\begin{array}{c} \text{Värdet av att ha kon-} \\ \text{troll över sak k} \end{array} \right] = \sum_j \left[\begin{array}{c} \text{Aktör j:s} \\ \text{resurser} \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} \text{Aktör j:s intresse för} \\ \text{över utfallet av sak k} \end{array} \right]$$

Detta innebär med andra ord att om det är aktörer med betydande resurser, som har starka intressen knutna till utfallet av saken, är det värdefullt att kunna kontrollera den. För i så fall kan man få igen mycket — alltså av deras resurser — för att uppnå den kontrollen.

Nu kan det tyckas som ett cirkelbevis, eftersom resurser defi-

nieras med hjälp av en formel som innehåller värde och detta värde definieras med hjälp av en formel där resursen ingår. Men detta är inte märkligare än att ha två ekvationer med två okända, de resurser aktörerna har och det värde sakerna har bestäms ju av grundbegreppen intresse och kontroll.

Använder man en analogi från ett ekonomiskt system med varuhandel svarar aktörernas resurser mot den *köpkraft* de disponerar, medan sakernas värde svarar mot det man skulle behöva betala för att köpa upp hela mängden av en vara — alltså varans andel av BNP.

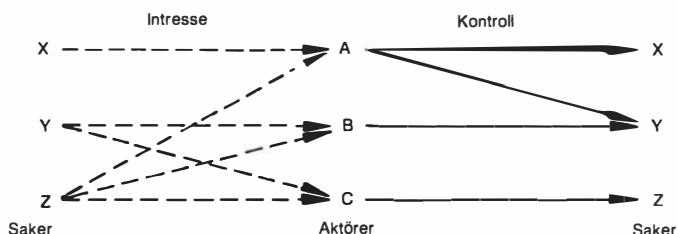
Den centrala poängen är kopplingen mellan ekvation (1) och ekvation (2). Av dessa framgår det att det just är *relationerna i form av beroendeförhållanden som ger aktörerna resurserna i transaktionerna dem emellan*. Och det är hela systemet med beroendeförhållanden som är viktiga. I figur 11 beror text delar av de resurser som B besitter på det faktum att B delar kontrollen över Y som C är intresserad av, medan C kontrollerar utfallet av Z som A är intresserad av. Även om A inte är direkt beroende av B för utfallet av någon av de saker som A är intresserad av (i motsats till B som är direkt beroende av A i figur 11) existerar ändå ett indirekt beroende. Och detta indirekta beroende bidrar till B:s resurser. Det är intresse- och kontrollrelationernas beskaffenhet som är basen för systemets resurser.

Utifrån ett sådant perspektiv kommer resurser och relationer inte att vara axlar som korsar varandra, som Dahrendorf hävdar, (uttryckt i figur 1). Tvärtom är relationer latent resurser. Resurserna är projektionen av den position en aktör har intresse för och kontrollrelationerna mellan aktörerna projicerad på just den aktören.

När detta lätt maskeras är det för att begrepp som "en aktörs resurser" och "värdet av kontrollen över en sak" ju får en betydelse när de används fristående och lösryckta från de relationer som utgör deras bas.

Därmed är vi inne på sammanhanget mellan psykiskt välbefinnande och socialt tillstånd. För det är klart att i ett litet system kommer beroendeförhållandena och därmed resursfördelningens bas att vara nog så tydliga. Men med ett ökat antal aktörer och saker blir sammanhangen mer och mer indirekta och svåra att utskilja. Det blir så att säga ett alienerat förhållande mellan resurser och relationer.

Figur 12. Aktörer och saker sammankopplade genom intressen i och kontroll över sakernas utfall.

Detta kan också illustreras på ett annat sätt. I figur 12 har vi illustrerat förbindelselinjerna mellan aktörer och saker från figur 11 på ett annat sätt. Detta sätt att framställa sambandet gör det möjligt att definiera X som beroende av Y:

$$(4) \quad \left[\begin{array}{c} \text{Sak X beroende} \\ \text{av sak Y} \end{array} \right] = \sum_j \left[\begin{array}{c} \text{Aktör j:s del av kontrol-} \\ \text{len över sak X} \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} \text{Aktör j:s in-} \\ \text{teresse för sak Y} \end{array} \right]$$

Detta uttryck sammanfattar "intressekontrollen" i X, oberoende av aktör. Eller uttryckt på ett annat sätt: det är en kontroll som sak Y utövar genom de intressen som aktörerna knyter till den över sak X genom aktörernas kontroll över den. Detta ger strukturen i relationen mellan sakerna — dvs vilka sak-utfall som beror av varandra.

Därmed kommer också relationerna mellan aktörerna att framträda som relationer mellan saker. Det var efter sådana linjer som t ex Marx tänkte då han formulerade sina synpunkter på samhällslivets ökande varukaraktär i de fyra första kapitlen av *Kapitalet*.

Litteratur

- Christie, Nils, *Hvor tett et samfunn?*, Oslo, Universitetsforlaget 1974/1982.
- Coleman, James S., *The Mathematics of Collective Action*, London, Heinemann 1973.
- Dahrendorf, Ralf, *Life Chances, Approaches to Social and Political Theory*, (London) Weidenfeld & Nicolson 1979.

- Durkheim, Emile, *Suicide*, Glencoe, The Free Press 1951.
- Hernes, Gudmund, "Politiske rammer og ressurser", i Hernes, Gudmund og Martinussen, Willy, *Demokrati og politiske ressurser*, Oslo: NOU 1980:7, 1981
- Homans, George, *The Human Group*, New York, Harcourt 1950.
- Lipset, Seymour Martin, Trow, Martin & Coleman, James S., *Union Democracy*, Glencoe, The Free Press 1956.
- Maine, Henry, *Ancient Law*, 1861.
- Marx, Karl, *Kapitalen*, Bind 1, Oslo, Pax 1970.
- Packhard, Vance, *The Hidden Persuaders*, New York, Cardinal 1958.
- Parsons, Talcott & Shils, Edward, *Towards a General Theory of Action*, Cambridge Mass 1952.
- Redfield, Robert, "The Folk Society", *American Journal of Sociology*, Vol 52, 4, 1947.
- Tönnies, Ferdinand, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Leipzig 1887.
- Weisbrod, Burton, "The Spacing of Life Events", Wisconsin, Institute for Research on Poverty, Working Paper 1979.

Resurser och förankring ur ett nätverksperspektiv

Inledning

"I det ögonblick en människa undkommit döden, känner hon sin makt. Antingen hon ställs inför en eller flera som tillintetgjorts är känslan i hennes upplevelse en känsla av att vara unik." (Elias Canetti, "Masses and Power", sid 265). Men samtidigt skriver Canetti att "det inte finns något som en människa fruktar mera än kontakt med det okända. En människa vill vara i stånd att känna igen eller åtminstone klassificera allt som närmar sig henne." (Canetti sid 16). Det Canetti beskriver är en av livets många paradoxer: strävan efter likhet och igenkänning men också sökandet efter särskildhet, olikhet i kampen för överlevnad.

Socialantropologer uppmärksammade på ett tidigt stadium primitiva samhällens överlevnadsstrategier. Stammens söner och döttrar giftes bort, inte med varandra utan med andra *näraliggande* stammars söner och döttrar. På så sätt uppnåddes två syften, neutralisering av eventuellt yttre hot och en försäkran om fortsatt överlevnad. Begreppsparet, likhet och olikhet, framträder också i andra sammanhang. I modern forskning framgår att kreativitet och nytänkande oftast sker hos individer "på marginalen", bland dem som inte ingår i täta sammanslutningar. Däremot sker spridningen av nyheter snabbast i täta sammanslutningar, där "the touch of the unknown" neutraliseras av igenkänning och likhet hos medlemmarna. Det kan antas att politiker med ambitioner att nå toppositioner framför

allt måste ha talangen att utveckla ett brett kontaktnät. Ett kontaktnät där han/hon själv naturligtvis inte kan ha direkt kontakt med alla utan får lita till förmedlare (på engelska brokers eller mediators).

I diskussionen om människors livschanser bör det vara fruktbart att studera nätverket, dess konstitution och dess innersta väsen. Vid studium av nätverk riktas vanligtvis uppmärksamheten mot sk expressivt (känslomässigt grundat) handlande baserat på principen om likhet (homofili). Men lika viktigt är det att studera sk instrumentellt (målinriktat) handlande, som ofta leder till kontakter med icke-likar. Social interaktion med likar är ett uttryck för det expressiva handlandet baserat på känslomässiga motiv. Social interaktion mellan individer baserad på olikhet är ofta ett uttryck för målorienterat (instrumentellt) handlande.

När vi studerar människors nätverk i stor eller liten skala är det vi observerar ett uttryck för aktörers intressen i samhället. De sociala interaktioner som förekommer i ett nätverk är en konsekvens av de beroendeförhållanden som råder mellan individer baserade på olikhet med avseende på tillgång till resurser. En individs livschanser påverkas i huvudsak av två övergripande förhållanden. För det första av strukturella förhållanden betingade av klass och kulturaspekter. För det andra av att individen är en självständigt agerande aktör. De strukturella förhållandena kan sägas sätta gränser för individens önskningar och möjliga handlingar. Min utgångspunkt är att betrakta individen som en självständigt agerande, instrumentellt inriktad aktör. Utifrån strukturellt givna grundförutsättningar agerar aktörer för att påverka de satta gränserna för att uppnå åsyftade mål. Vi får interaktion mellan strukturella förhållanden och självständigt handlande aktörer. Ett sätt att studera aktörers påverkan av strukturellt satta gränser är att studera aktörers val av kontakter, deras nätverk. Jag kommer här att belysa följande två frågor med hjälp av forskningen om nätverk.

- Vilka typer av länkar ger ökade möjligheter för aktörer att påverka de strukturellt satta gränserna?
- Vilka strukturella förhållanden påverkar framväxten av olika typer av nätverk?

Kapitlet är disponerat så att jag söker besvara den första frågan med hjälp av Granovetters tes om svaga länkars styrka (The Strength of Weak Ties) samt efterföljande forskning kring denna tes. Den andra frågan besvaras med forskningsrön som behandlar strukturella förhållandens påverkan på uppkomsten av olika typer av nätverk. Slutligen redogör jag för en ansats där Nan Lin sökt integrera de två ansatserna, den strukturella och den aktörsorienterade.

Om nätverk och nätverksbegreppet

Det finns en rik forskningsflora som beskriver olika aspekter av nätverk. Däremot finns det inte någon enhetlig systematisk teori om nätverk. En vanligt förekommande definition av begreppet nätverk är att ett nätverk är en uppsättning av direkta och indirekta sociala relationer centrerade runt en given person, vilka är instrumentella för att uppnå mål för individen och för kommunikation av förväntningar, efterfrågan, behov och aspirationer (Anderson & Carlos, 1976 sid 28). Vidare antar Anderson och Carlos att nätverk kan ses som en medveten produkt av individers försök att styra och kontrollera relevanta och instrumentella transaktioner. Samtidigt hävdas det att nätverk är en produkt av individers känslomässiga orientering. Nätverk är således både en produkt av expressivt och instrumentellt handlande. Vi når med denna typ av definition och resonemang knappast någon större klarhet i vad nätverk är. Dessutom är perspektivet ovan ett uttryck för en aktörssyn. Den strukturella aspekten är frånvarande.

Länkar är ett viktigt begrepp inom nätverksforskningen. Länkar kan uttrycka starka och svaga, positiva och negativa relationer. Länkar är dynamiska till sin natur.

Personliga nätverk är inte exklusivt föreskrivna genom normer och formella rollstrukturer utan utvecklas snarare på grundval av beslut fattade av den enskilde eller grupper av individer. Länkarna i dessa nätverk förändras bl a på grund av nya uppgifter och omständigheter. Därmed etableras nya sociala interaktioner.

Den senare forskningen om nätverk kan delas in i två inriktningar. Den ena inriktningen studerar former för interaktion

och nätverksformer (Burt, White, Laumann, Marsden m fl). Den andra inriktningen fokuserar på innehållet i länkarna (Mitchell, Kapferer, Wellman m fl). Den forskning som sysslar med formen är ofta teknisk till sin natur och beskrivande. Den innehållsliga inriktningen är mer förklarande men mindre generaliserande. Granovetters tes om svaga relationers styrka, dvs värdet av ett instrumentellt handlande, innebär att man började skilja på starka och svaga relationer.

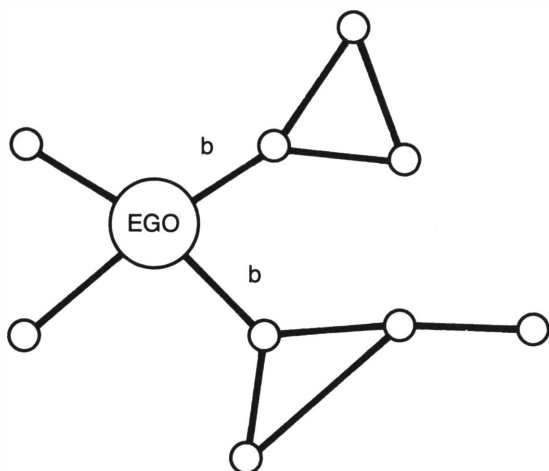
Granovetter anlägger ett rent aktörsperspektiv i sin tes. Strukturella faktorer som skillnader i maktförhållanden utelämnas. Maktförhållanden uttryckt i klass- eller yrkesskillnader är sannolikt av intresse i studiet av nätverk. Vi kan förvänta oss att erhålla en interaktionseffekt mellan nätverk och resurser, uttryckt i klasstillhörighet och relationers styrka, på individers livschanser. I de två följande avsnitten skall jag redovisa forskningen om nätverks påverkan på livschanser och resursers påverkan på uppkomsten av nätverk och därmed möjligheter att överleva. Men först något om Granovetters tes, som rönt stor uppmärksamhet i början av 70-talet och som följdes av forskning om betydelsen av starka och svaga relationer.

Granovetters tes

Granovetter framför tesen att svaga länkar som är s k bryggor är av större instrumentell betydelse än vad starka länkar är för individers överlevnad (Granovetter 1973).

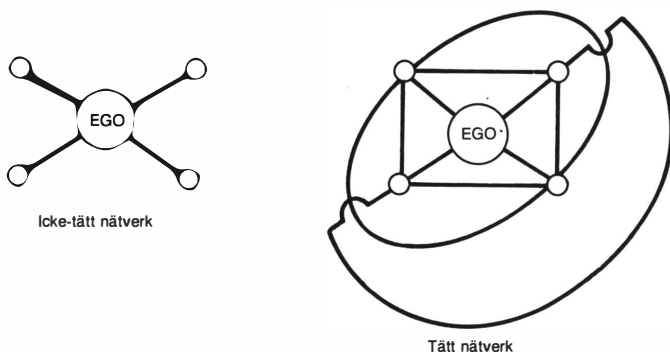
Det nya i Granovetters tes är att skilja mellan länkar som är svaga och länkar som är starka. Med svaga länkar menar Granovetter bekanta och med starka länkar nära vänner. En grupp individer som består av en individ (Ego) och dennes nära vänner benämns tätt (high density) nätverk. Ett nätverk bestående av bekanta benämns icke-tätt (low density) nätverk. I ett icke-tätt nätverk känner ett fåtal varandra. Alla är kopplade till Ego. I täta nätverk är ett flertal kopplade till varandra. De olika typerna av nätverk grundar sig på antaganden om att vänskap mellan individer åtminstone leder till bekantskap eller personkännedom om de övriga i nätverket ingående individerna. De två typerna av nätverk illustreras med figur 1.

Figur 1. Täta och icke-täta nätverk

Varje individ i ett icke-tätt nätverk har i sin tur egna vänner. Den svaga länken mellan Ego och de andra individerna benämns brygga (b). En brygga karakteriseras av att det är den enda länken som förenar två olika nätverk med varandra.

Figur 2. Bryggor i nätverk.

Alla svaga länkar är dock inte bryggor. Individer eller grupper med få bryggor går miste om information från olika delar av ett socialt system och blir hänvisade till "lokala nyheter och

nyheter från sina vänner” (Granovetter 1982, sid 137). Individer med få eller inga bryggor försätts i en isolerad situation och därmed i ett ofördelaktigt läge. Ett samhälle med få bryggor mellan de olika grupperna och individerna leder till ett fragmentariskt samhälle, där tex nyheter hindras att nå det stora flertalet.

Få bryggor leder också till svårigheter att mobilisera eller initiera politiska rörelser, eftersom medlemskap i målorienterade organisationer är ett typiskt resultat av rekrytering av bekanta. Granovetters tes ger således implikationer för både mikro- och makro-förhållanden.

Bryggor som uttryck för olikhet, eller i Canettis termer unikhet, är således ett överlevnadsinstrument. Låt oss därför närmare ta del av den forskning som visar på vilket sätt olikhet som grund för relationer är av instrumentell betydelse.

Nätverks påverkan på tillgång till resurser

Granovetter har studerat arbetssökandes möjligheter att få arbete genom starka och svaga relationer. De svaga länkarna har en speciell funktion för individers möjligheter, eftersom det finns en strukturell tendens att personer med vilka man endast har svaga länkar har bättre tillgång till sådan information om arbete som man inte har själv. (Granovetter 1982, sid 111). Bekanta, jämfört med goda vänner, rör sig mera sannolikt i andra cirklar. De individer som vi står närmast har den största överlappningen av kontakter med dem vi redan känner, vilket innebär att vi inte får så mycket ny information från dessa (Granovetter 1973, sid 52—53). Ericksen & Yancey (ur Lin & Marsden 1982) fann också att de sökande som faktiskt erhöll arbete till övervägande delen fick det genom svaga länkar.

Men om de svaga länkarna är så viktiga för vår överlevnad, vad har vi då de faktiskt existerande starka relationerna till? I problemsituationer verkar starka relationer vara det viktigaste inslaget i en individs nätverk (Wellman 1979, 1222, 1223; i Granovetter 1982). Granovetter fann att de som varit arbetslösa en längre tid i högre grad använder sig av starka länkar än svaga (Granovetter 1974, sid 54). Granovetter förklarar detta med att ”de som är i desperat behov av ett arbete vänder sig till starka

länkar, eftersom dessa är lättare att nå och villiga att hjälpa, trots att de bara kan ge föga ny information om jobb" (Granovetter 1982, sid 114). Boorman har konstruerat en modell för hur rationella ekonomiska aktörer väljer mellan starka och svaga relationer, så att de fördelar sin tid och energi på ett effektivt sätt. Boorman antar att starka relationer kräver mer tid att underhålla än vad svaga relationer gör. Information om lediga arbeten förmedlas i första hand genom starka relationer om man känner någon nära vän som är arbetslös och i andra hand via en svag länk. Boorman kommer fram till följande slutsats: "Om det föreligger låg sannolikhet för arbetslöshet inom ett system, ägnar rationella individer all sin tid åt svaga länkar. Jämvikten i en sådan situation är *Pareto-optimal*. Om däremot hög sannolikhet för arbetslöshet föreligger, är den enda stabila jämvikten den att individen upprätthåller starka länkar; detta fastän jämvikten i en sådan situation inte blir *Pareto-optimal* (Boorman & Burt 1975).

Granovetters tes har implikationer inte bara på individnivå utan också på grupp- och samhällsnivå. Men integrationsmekanismerna ser olika ut på mikro- och makronivå. Närhet och likhet uttrycks på individnivå i starka länkar. På makronivå leder starka länkar till en fragmentarisering av samhället. De svaga länkarna är de som integrerar samhället genom att vara bryggor mellan olika grupperingar. Bryggor karaktäriseras av olikhet.

Steinberg fann i en studie att personer som initierat protestgrupper inte var välintegrerade i samhället. Alla de kvinnor som var engagerade "innehade marginella positioner i samhällets nätverk av aktiva grupper och individer" (Steinberg 80, sid 17). Dessutom lyckades inte de grupper vars länkar var starka att nå sitt mål lika bra som de grupper som var baserade på svaga länkar. Steinberg drog slutsatsen att svaga relationer här var mer effektiva och kunde integreras i en redan befintlig institutionell struktur.

Forskare som Karwiet, Hansell m fl hävdar i skolstudier vikten av att stödja uppkomsten av svaga relationer i försök att integrera olika etniska grupper, eftersom de svaga relationerna motverkar alienation, är lättare än starka relationer att stimulera samt leder till effektivare assimilering. Granovetters tes samt efterföljande forskning visar på värdet av bryggglänkar för till-

gång till resurser och förbättring av livschanser. Men forskningen har haft föga att säga om hur olika typer av länkar uppstår och försvinner. Finns det tex några viktiga bakomliggande faktorer som påverkar existensen och användandet av bryggor?

Resursers påverkan på uppkomna nätverksstrukturer

Varför utvecklas inte svaga länkar i lika stor utsträckning i arbetarklassen som i andra klasser? Blau föreslår följande resonemang. Eftersom klasstrukturen i moderna samhällen är en pyramid och eftersom vi kan förvänta oss att individer på alla nivåer är homofila, dvs väljer vänner bland likar, följer det att ju lägre klasstratum desto större relativ frekvens av starka länkar. Lågstatusindivider är så många till antalet att det är relativt lätt att välja bland alla lika (ur Lin & Marsden 1982). Pool visar att nyttan av svaga länkar är en funktion av individuell trygghet och därmed av individens välfärd. "En individ som lever i stark otrygghet, till exempel en bonde som skulle svälta ihjäl om hans skörd slog fel, pressas till att bli beroende av en eller ett fåtal starka och beskyddande personer." (Pool & Kochen 1980, sid 5).

En person med resurser kan motstå att bli beroende av en given individ och kan mer förutsättningslöst välja alternativ. Dessutom varierar användningen av svaga länkar med yrke och klass. Langlois visar tex att arbetssökande i olika hög grad utnyttjar svaga länkar beroende på yrke. Administrativ personal och chefer använder svaga länkar i större utsträckning än andra yrkeskategorier. Däremot använder professionella och kontorsanställda svaga relationer i mindre utsträckning än starka (ur Lin & Marsden 1982).

Ju fattigare individer är, desto mer litar de på starka länkar. "Det moderna samhällets struktur är sådan att det blivit typiskt för vissa individer att finna det fördelaktigt att upprätthålla starka nätverk. Vi har visat att just dessa individer ofta är unga, utan högre utbildning och svarta. Starka nätverk tycks vara kopplade både till ekonomisk otrygghet och avsaknad av social service (Eriksen, Yancey 1977, sid 23, 28 ur Lin & Mars-

den 1982). De refererade studierna visar att de som bäst har nytta av brygglänkar tvärtom tenderar att utveckla starka länkar. Om arbetarklassen eller en etnisk minoritet inte använder sig av bryggor, och det samhälle de lever i dessutom är fragmentariskt, kan fattigdom bli självuppfyllande. Möjligheterna till mobilisering för förändring är små då samhällen är fragmentariska i sin sociala struktur.

Det bör observeras att även om arbetarklassen nyttjar svaga länkar, är dessa inte självklart bryggor i Granovetters mening.

I en studie om rekrytering till eliter och inom eliter har visats att nyttjandet av svaga relationer är av betydelse för att få inträde i eliten. Men toppositioner inom eliten är beroende av föräldrars yrke.

Samspelet mellan struktur och handling

Jag har ovan sökt visa att graden av utnyttjande av olika typer av kontakter påverkar en aktörs livschanser, men också att uppkomna nätverk påverkas av strukturella förhållanden. Här vill jag driva tesen att livschanserna ökar för individer längre ner i den hierarkiska strukturen om svaga kontakter utnyttjas på ett instrumentellt sätt.

I en intressant modell (Lin & Marsden 1982) behandlas instrumentellt handlande med fokus på sociala kontakter. Modellen baseras på antaganden om fördelning av resurser mellan hierarkiskt ordnade positioner i en social struktur. Den sociala strukturen ses som ett nätverk av personer vars positioner är rangordnade med avseende på tex förmögenhet, status och makt. Teorin antar dessutom en pyramidstruktur. Modellen är konstruerad så, att vi kan förvänta oss att en individs livschanser påverkas av 1) styrkan i initialpositionen, 2) nyttjandet av svaga relationer och 3) samspelseffekten mellan initial position och styrkan i de nyttjade relationerna. Ju högre position en individ besitter i den sociala strukturen desto bättre tillgång till resurser. Ju längre ner en individ befinner sig i den sociala strukturen, desto större skäl att nyttja svaga länkar för att bryta segmenteringen. Lin m fl prövade modellen i tre studier; alla tre studierna gav stöd åt modellen. I sin studie av "den lilla världen" (the small world study) sökte Lin identifiera kedjor av län-

kar, inom vilka ett paket transporterades från en avsändare till en målperson. Målpersonen var definierad med namn, adress, ålder, kön mm. Den första avsändaren skickade paketet antingen direkt till adressaten eller till någon som skulle kunna tänkas känna till målpersonen. Genom att kontrollera de personer som skickar och mottar paketet blev det möjligt att samla in data om kommunikationsflödet samt att karaktärisera de deltagare som lyckades få fram paketet till målpersonen. Det visade sig att paketen hade svårt att tränga genom rasbarriärer. Inom etniska grupper var kommunikationsflödet mer effektivt nedåt i hierarkin — från män till kvinnor, från individer med hög yrkesstatus till målpersoner med låg yrkesstatus. Dessa data styrker påståendet om att "utfallet av instrumentellt handlande befrämjas just genom de sociala resurser som uppnås via kontakten" (Lin & Marsden 1982, sid 137—138). Data visade också att ett lyckosamt utfall, dvs att finna målpersonen, var avhängigt av styrkan i de kontakter som användes. "Den framgångsrika strategin var att nå personer utan starka länkar till avsändaren. Det visade sig att tendensen i framgångsrika kedjor var att deltagarna vände sig till svaga länkar." (Lin & Marsden 1982, sid 138).

I Albany-studien tillfrågades 399 slumpmässigt utvalda män mellan 20 och 64 år hur de fann sitt första och senaste arbete. New York-studien var en replikation av Albany-studien, men med ett urval av båda könen och från en annan typ av boend område. I båda dessa studier framkom att tillgång på sociala resurser påverkar möjligheten att skaffa sig ett arbete. Strukturella faktorer som faderns yrke visade sig ha stor betydelse både i att finna det första och det senaste arbetet.

Styrkan i nyttjade kontakter visade sig också ha ett betydelsefullt inflytande på ett lyckat utfall. Samspelet mellan utgångsläget, initialpositionen och styrkan i länkarna på sociala resurser var stark. "Man kan se att användandet av svaga länkar istället för starka var signifikant mest fördelaktigt när man förbättrade sin sociala position (i förhållande till sin utgångsposition). När utgångspositionen låg i medelklassen eller över medelklassen, fanns ingen signifikans för svaga länkars gynnsamhet framför starka." (Lin & Marsden 1982, sid 139).

Slutord

Strukturella faktorer påverkar individens och grupper livschanser. Organisationsstrukturer påverkar de individuella möjligheterna att agera instrumentellt. Men det instrumentella handlandet behöver inte vara en restriktion i sig. Beroende på om svaga eller starka länkar utnyttjas kan gränser överskridas. Jag har försökt visa att ju sämre strukturella förutsättningar en grupp eller individ har, desto större anledning finns det att välja ett instrumentellt beteende, dvs att utnyttja sk brygglänkar. Expressivt beteende bidrar till utvecklandet av horisontella länkar mellan individer med likartade karaktäristika. Sådant beteende förstärker solidariteten och stabiliteten i sociala grupper. Instrumentellt beteende ger däremot upphov till vertikala länkar. Detta beteende medför större social rörlighet och därmed högre grad av spridning av tillgången på resurser.

Litteratur

- Andersson, B. & Carlos, M.L, "What is social network theory?" ur Burns m fl, *Power and Control; Social Structures and their transformation*, Sage Publications 1976.
- Barney, J., "Dimensions of Informal Social Network Structure: Towards a Contingency Theory of Informal Relations in Organisations, *Social Networks* nr 7, sid 1—46, North Holland 1985.
- Boorman, S.A. & Burt, R., "A Combinatorial optimization model for transmission of job information through contacts networks", *Bell Journal of Economics*, nr 6, sid 216—249, 1975.
- Burt, R., *Towards a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*, New York, Academic Press 1982.
- Canetti, Elias, *Power and Masses*, New York 1978.
- Cook, S.K., "Network Structures from an Exchange Perspective", ur Lin & Marsden (se nedan).
- Cook, S.K., Emerson, M.R., Gillmore, M.R. och Yamagishi, T., "The Distribution of Power in Exchange Networks: Theory and Experimental Results", *American Journal of Sociology* vol 89 nr 2, sid 275—303 198..
- Coser, L., "The Complexity of Roles as Seedbeed of Individual

- Autonomy", sid 37—263 i Coser, L. (ed), *The Idea of Social Structure: Essays in Honor of Robert Merton*, New York, Harcourt Brace Jovanovich 1975.
- Freidkin, N.A., "Test of Structural Features of Granovetter's Strength of Weak Ties Theory", *Social Networks* nr 2, sid 411—422, North Holland 1980.
- Freidkin, N.A., "Information Flow Through Strong and Weak Ties in Intraorganizational Social Networks", *Social Networks* nr 3, sid 273—285, North Holland 1982.
- Granovetter, M., "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology* vol 78, sid 1360—1380, 1973.
- Granovetter, M., *Getting a job: A Study of Contact and letters*, Cambridge MA, Havard University Press 1974.
- Granovetter, M., "The Strength of Weak Ties Revisited", ur Lin & Marsden (se nedan).
- Lin, N. & Marsden, P.V., Social Resources and Instrumental Action, ur Lin & Marsden (se nedan).
- Lin, N. & Marsden, P.V., (red.) *Social Structure and Network Analysis*, Sage Publications 1982.
- Lomnitz, L., *Networks and Marginality*, New York, Academic Press 1977.
- Marsden, P.V., "Restricted Access in Networks and Models of Power", *AJS* vol 88 nr 4, sid 686—715, 1983.
- Meyerson, E., *Rekrytering till ledarkollektiv, uppsats presenterad inom ramen för forskarutbildningen*, Institutionen för Sociologi, Stockholms universitet 1986.
- Miller, J., "Access to Interorganizational Networks as a Professional Resource", *ASR*, vol 45, sid 479—496, 1980.
- Mitchell, J.C., *Social Networks in Urban Situations*, Manchester University Press 1969.
- Moore, G. & Alba, R.D., "Class and Prestige Origins in American Elite", ur Lin & Marsden (se ovan).
- Murray, S., Rankin, J. & Margill, D., "Strong ties and job information", *Sociology of Work and Occupation* nr 8, sid 119—136, 1981.
- Pool, I. & Kochen, M., "Contacts and Influence", *Social Network*, nr 1, sid 5—51, 1978.
- Steinberg, S., "Preexisting Social Ties and Conflict Group Formation", Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, New York, August 1980.

Författarna

Lennart Arvedson är PhD och VD för Tom Peters Group Europe. Han var 1977–1985 anställd vid SNS, där han svarade för projekt om samhällsorganisation, ledarskap och arbetsmarknadsfrågor. Han har medverkat i *Land i olag* (SNS 1982), *Familjebilder* (SNS 1984) och *Economics and Values* (Almqvist & Wiksell 1985). Han publicerade 1986 *Framtidens arbetstider* (SNS).

Gudmund Hernes har en PhD från John Hopkins University. Han har varit professor i sociologi vid universitetet i Bergen och ledde den norska sk maktutredningen. Han har varit Statssekreterare i Planleggingssekretariatet och är nu forskningschef vid Fagbevegelsens Senter for forskning, utredning og dokumentasjon (FAFO) i Oslo.

Ingemund Hägg är docent i företagsekonomi vid Uppsala Universitet och har på SNS arbetat med Samhällsorganisation under OmPrövning (SOP) och därvid medverkat i böckerna *Land i olag* (SNS 1982), *Kan Sveriges styras?* (SNS 1984) och *Economics and Values* (Almqvist & Wiksell 1985). Han leder SNS forskningsprogram Ägandestrukturer, Ägandefunktioner och Företagsutveckling.

Carl-Johan Ljungberg är PhD i statskunskap och verksam vid Timbro Idé som projektledare. Han är även ledamot av AB Svensk Tidskrifts styrelse. Bland hans publikationer kan nämnas *The Liberalism of Edmund Burke: The Idea of the Constitution* (1983) och "Maktstudiets dilemma" i boken *Vad skall staten göra? Apropå till en maktutredning* (Timbro, 1986).

Eva Meyerson är doktorand i sociologi vid Stockholms Universitet. Temat för hennes avhandling är rekryteringsprocesser till ledarskap.

Michael Tåhlin är sociolog vid Institutet för social forskning, Stockholms Universitet. Han disputerade 1987 på avhandlingen *"Arbetets värde och kostnader; en studie av lönearbetets konsekvenser för individen"*, vars empiriska analys bygger på data från de svenska levnadsnivåundersökningarna. Han är verksam i ett av Maktutredningens delprojekt, "Social förändring ur lokalsamhällets perspektiv".

Vad är det som ger välfärd åt människan? Den svenska välfärdspolitiken har inriktats på att höja levnadsnivån, dvs skapa resurser som ger valmöjligheter. Människans förankringar som grund för välfärd har emellertid varit mindre uppmärksammade. Den västtyske samhällsforskaren Ralph Dahrendorf har lanserat ett synsätt där valmöjligheter och förankring tillsammans — livschanser — bildar grunden för välfärd.

Livschanser och välfärd presenterar på ett intressant sätt idéerna om valmöjlighet och förankring och hur synsättet kan bidra till en bättre förståelse av villkoren för välfärd.